De normalisering van Duitsland: het GBVB en de Kosovo-oorlog

Lisette Sundermeijer (0200417)

MA-thesis Internationale betrekkingen in historisch perspectief

2 juli 2012

Inhoudsopgave

	Blz.:
1. Inleiding	4
1.1. Het Europa beleid volgens de Duitse grondwet	5
1.2. West-Duits beleid is Duits beleid!?	6
1.3. Postnationalisme, multilateralisme en realisme	10
1.4. Probleemstelling en operationalisering	15
2. Achtergrond	17
2.1. De normalisering van een civiele macht	18
2.2. Het GBVB	22
3. De aanloop naar de Kosovo-oorlog (1998-1999)	32
3.1. Wat er aan het conflict voor af ging	32
3.2. Het handelen van Duitsland	33
3.3. Continuïteit of verandering?	38
4. Operation Allied Forces (OAF)	40
4.1. Situatie	40
4.2. Wel of geen grondtroepen?	42
4.3. Conclusie	48
5. Na de oorlog	50
5.1. Het stabiliseren van de rust en veiligheid in Kosovo	50
5.2. De invloed op het Duitse buitenland- en veiligheidsbeleid	53
6. Conclusie	55
Bijlagen	58
Bijlage 1: Grundgesetz, II. Der Bund und die Länder, Art. 23-26	58
Bijlage 2: Kaart van Kosovo	61
Bijlage 3: Grundgesetz, IV. Der Bundesrat, Art. 50 en 52	62

Bijlage 4: Grundgesetz, III. Der Bundestag, Art. 45 63
Bijlage 5: TITLE V – PROVISIONS ON A COMMON FOREIGN AND SECURITY POLICY 64

Bibliografie 70

1. Inleiding

9 november 2009 was een bijzondere dag in Duitsland; deze dag werd namelijk herdacht dat exact 20 jaar geleden de Muur in Berlijn viel, die de stad 28 jaar lang in Oost en West verdeelde. Rondom de Brandenburger Tor kwamen behalve de Duitse Bondskanselier Angela Merkel ook vele wereldleiders bijeen om deze historische gebeurtenis te herdenken. Naast ondermeer de voormalige Franse president Nicolas Sarkozy, de toenmalige Britse premier Gordon Brown en de Amerikaanse minister van Buitenlandse Zaken Hillary Clinton was ook de laatste leider van de voormalige Sovjet-Unie, Michael Gorbatsjov, aanwezig. Samen met Merkel liep hij de Bornholmer Brücke over, de eerste grensverbinding die op 9 november 1989 inwoners uit Oost- en West-Berlijn weer bij elkaar bracht.[1]

Niet alleen Oost- en West-Berlijn werden samengevoegd; op 3 oktober 1990 gingen Oost- en West-Duitsland weer als één land verder. Dit betekende dat er ook een nieuwe fase aanbrak voor het buitenlands beleid: de Koude Oorlog was voorbij, maar door menig Europeaan werd toch met wantrouwen naar het nieuwe grote Duitsland gekeken. Duitsland stelde zich mede daarom tot doel om het buitenlands beleid, dat wil zeggen het voormalige West-Duitse beleid, voort te zetten. Ook toonde Duitsland zich voorstander van de voortzetting van de Europese integratie, waarbij goede samenwerking met Frankrijk essentieel was. De oprichting van de monetaire unie (Maastricht 1992), tijdens de regeerperiode van Helmut Kohl (1982-1998), was dan ook een Frans-Duits initiatief. Ook de betrekkingen met de VS en met Rusland kregen veel aandacht. Onder Gerhard Schröder (1998-2005) verschoof Duitsland het accent wat meer naar het benadrukken van de zwaardere positie van Duitsland als één van de grootste landen binnen de Europese Unie (EU). Onder de huidige bondskanselier, Angela Merkel (vanaf 2005), kreeg internationale samenwerking voorrang, maar werden ook de wat onder Schröder bekoeld geraakte betrekkingen met de Verenigde Staten (VS) verbeterd. Ook spande zij zich in om de goede banden met Frankrijk en Rusland in stand te houden.[2]

[1] Een Vandaag (9 november 2009), 'Grootse herdenking val Berlijnse muur', URL: http://www.eenvandaag.nl/buitenland/35326/grootse_herdenking_val_berlijnse_muur (20 april 2011) en *Trouw* (9 november 2009), 'Herdenking val Berlijnse Muur', URL: http://www.trouw.nl/tr/nl/4324/nieuws/article/detail/1180097/2009/11/09/Herdenking-val-Berlijnse-Muur.dhtml (20 april 2011).

[2] Duitsland Instituut Amsterdam (Duitslandweb), 'Duitsland na 1990 – Buitenlandse politiek algemeen', URL: http://www.duitslandweb.nl/naslagwerk/Duitsland+na+1990/Buitenlandse+politiek/Algemeen.html (8 juni 2011) en Duitsland Instituut Amsterdam (Duitslandweb), 'Duitsland na 1990 – Buitenlandse politiek Europese integratie, URL:

1.1. Het Europa beleid volgens de Duitse grondwet

Het Duits buitenlands beleid is vastgelegd in de in 1949 opgestelde grondwet (*Grundgesetz*) voor de toen opgerichte Bondsrepubliek Duitsland (BRD). Met goedkeuring van de geallieerde mogendheden (de Verenigde Staten, Groot-Brittannië en Frankrijk) besloot de Parlementaire Raad op 8 mei 1949 in de (nieuwe) hoofdstad Bonn tot het aannemen van deze grondwet. Op 22 mei 1949 stemde meer dan 2/3 van de volksvertegenwoordigers, welke afkomstig waren uit de deelstaten (*Bundesländer*) die gezamenlijk de BRD vormden, vóór de invoering van de grondwet. Een dag later, 23 mei, werd de grondwet van kracht.[3] De grondwet was tot stand gekomen op aandringen van de geallieerden tijdens de Herrenchiemsee Conventie (10-23 augustus 1948). Het doel was om de toekomst van Duitsland te bepalen, met name die van West-Duitsland. Twee zaken waren van belang: ten eerste dat het door de Sovjets gecontroleerde Oost-Duitsland (vanaf 7 oktober 1949 de Duitse Democratische Republiek geheten, de DDR) niet definitief van West-Duitsland zou worden afgescheiden en ten tweede moest voorkomen worden dat de inhoud van de nieuwe grondwet wederom tot net zo'n ramp zou leiden als het bewind van Adolf Hitler had veroorzaakt. Centraal stond behalve het regelen van het gezag tussen de deelstaten en de Bondsregering ook het bepalen van de grondrechten; ten eerste de ontastbaarheid van de menselijke waardigheid. Ten tweede de constructie van het federaal systeem (dat in 2006 werd gemoderniseerd met het *Föderalismusreform*), waarbij de deelstaten de macht onder elkaar verdeelden en Bonn een zwakkere positie innam. In de zestig jaar die volgden zou Bonn, en later Berlijn, steeds meer macht naar zich toe trekken ten koste van de deelstaten. Ten derde bracht een West-Duitse grondwet het risico met zich mee dat de kloof tussen Oost- en West-Duitsland groter zou worden. Om dit te voorkomen werd de grondwet zo algemeen mogelijk opgesteld, zodat Oost-Duitsland niet voor het hoofd zou worden gestoten. Ook werd er in de Aanhef (*Präambel*) de zin opgenomen dat andere delen van Duitsland tot West-Duitsland, de BRD, konden toetreden: "Das gesamte Deutsche Volk bleibt aufgefordert, in freier Selbstbestimmung die Einheit und Freiheit Deutschlands zu vollenden". De mogelijkheid van een verenigd Duitsland was dus vanaf het begin van de oprichting van de BRD en DDR in theorie niet uitgesloten, dat wil zeggen, niet aan West-Duitse zijde.[4] De Oost-Duitse

---

http://www.duitslandweb.nl/naslagwerk/Duitsland+na+1990/Buitenlandse+politiek/Europese+integratie.html (8juni 2011).

[3] Deutscher Bundestag (2011), 'Rechtliche Grundlagen – Grundgesetz', URL: http://www.bundestag.de/dokumente/rechtsgrundlagen/grundgesetz/index.html (2 oktober 2011).

[4] P. Huijnen (Duitsland Instituut Amsterdam), 'Grondregels voor een open samenleving. Het eerste ontwerp van de Duitse grondwet', *Duitslandweb* (8 mei 2009), URL:

grondwet, die op 7 oktober 1949 inging, was voor het merendeel gebaseerd op de grondwet van de Republiek van Weimar (1919-1933) en weinig op het socialisme. Bij de invoering van de nieuwe grondwet, in 1967, werden meer socialistische elementen toegevoegd en werd de scheiding tussen Oost- en West-Duitsland vastgelegd. De Oost-Duitse grondwet verviel toen beide Duitslanden werden herenigd; vanaf 3 oktober 1990 gold de West-Duitse grondwet voor het 'nieuwe' Duitsland, omdat de "Einheit und Freiheit Deutschlands vollendet" was.[5]

In de Duitse grondwet waren ook enkele artikelen over het buitenlands beleid opgenomen. Met name artikel 23 werd vanaf 25 december 1992 gewijd aan Europa. In dit artikel staat ondermeer dat Duitsland zich inzet voor oprichting en de ontwikkeling van de Europese Unie en dat het land, gerepresenteerd door de Bondsdag, de democratische, constitutionele, sociale principes respecteert, evenals het subsidiariteitsbeginsel (Artikel 23.1 en 23.1a, zie ook Bijlage 1), waarbij "de Gemeenschap slechts optreedt indien en voor zover "de gevolgen van het overwogen optreden beter door de Gemeenschap kunnen worden verwezenlijkt.""[6] Hoewel de relatie Duitsland-Europa zeer abstract is vastgelegd in de grondwet, kan men logischerwijs wel concluderen dat Duitsland pro-Europa is.

1.2. West-Duits beleid is Duits beleid!?

Hoe het Europa-beleid uitgevoerd werd, hing af van de coalitie die aan de macht was; hoe de regeringscoalitie de grondwetartikelen interpreteerde. Alleen West-Duitsland was betrokken bij de oprichting van de in 1957 opgerichte Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal (EGKS), vanaf 1967 de Europese Gemeenschappen (EG) geheten. De goedkeuring van het Verdrag van Maastricht (1992), vanaf welk moment de EG werd omgedoopt in Europese Unie (EU), was het voor het eerst dat het verenigde Duitsland een actieve rol speelde. Het is dan ook zeer voor de hand liggend dat het ook West-Duitsland was dat het Europa-beleid bepaalde, nadat Oost- en West-Duitsland weer als één land verder gingen; de DDR had immers geen Europa beleid in de grondwet staan en kreeg pas sinds 1990 met de EG/EU te maken. De kijk op Oost-Duitsland werd van oudsher sowieso door de West-Duitse opinie

---

http://www.duitslandweb.nl/dossiers/overzicht/60+jaar+brd/Grondwet (2 oktober 2011) en Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland (1949), 'Präambel', URL: http://www.verfassungen.de/de/gg.htm (8 oktober 2011).

[5] Duitsland Instituut Amsterdam (Duitslandweb), 'Politiek en staatsinrichting – DDR politiek en staatsinrichting – Grondwet', URL: http://www.duitslandweb.nl/naslagwerk/Politiek+en+Staatsinrichting/DDR+politiek+en+staatsinrichting/Grondwet.html (3 oktober 2011) en Bundesministerium der Justiz (1949), 'Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland' (versie 21 juli 2010), 'Präambel', URL: http://www.gesetze-im-internet.de/bundesrecht/gg/gesamt.pdf (12 september 2011).

[6] Europese Unie, 'Het subsidiariteitsbeginsel', *Europa Portaalsite*, URL: http://europa.eu/legislation_summaries/institutional_affairs/treaties/amsterdam_treaty/a27000_nl.htm (11 oktober 2011).

gedomineerd. Dit beeld werd, zeker in de eerste jaren na de hereniging, bevestigd door diverse (Duitse) media, die veelal in het Westen gevestigd waren.

Onder Kohls opvolger, Gerhard Schröder (1998-2005), kwam de nadruk meer te liggen op de positie van Duitsland binnen Europa. Kort na het aantreden van Schröder werd Duitsland zowel voorzitter van de EU als van de West-Europese Unie (WEU*) en August Pradetto heeft de kern van het Duitse buitenlands beleid na 1990 als volgt samengevat in een drietal punten:

1. Zowel de staat als haar burgers zijn verplicht om naar internationale vrede in welke omstandigheid dan ook te streven (Art. 26, zie Bijlage 1);
2. Het Duits buitenlands beleid moet er op gericht zijn om internationaal samen te werken; het streven naar een gezamenlijk Europees beleid valt hier ook onder (Art. 23 en 24, zie Bijlage 1);
3. Zowel de staat als haar burgers moeten de mensenrechten respecteren; Duitsland participeerde in humanitaire interventies en vredesmissies (Art. 25, zie bijlage 1).[7]

Het eerste punt was overduidelijk bedoeld om Duitsland een pacifistisch karakter te geven. Het tweede speerpunt was gericht op de Europese integratie. Het Verdrag van Maastricht (1992) en de daaraan gekoppelde Europese Monetaire Unie (EMU) had als gevolg dat Duitsland – en de andere EU-lidstaten die het verdrag hadden ondertekend – de zeggenschap over haar monetaire beleid aan Europa gaf, namelijk aan de daarvoor opgerichte Europese Centrale Bank en dat Duitsland een deel van haar soevereiniteit inzake veiligheidsbeleid en justitie naar Europa overhevelde. Het buitenlands beleid, zoals in de grondwet van 1949 was vastgelegd, had als doel om 'goed te doen' op internationaal gebied; geen kant te kiezen in conflicten en om de belangen van de EU en de NAVO te dienen en te vergroten; het Duitse buitenlands beleid was gebaseerd op multilateralisme. Na 1990 kwam de nadruk vooral op de Europese uitbreiding te liggen. Niet alleen de politici geloofden hier in, maar ook een groot deel van de Duitse bevolking stond in het algemeen niet negatief tegenover Europa. Waar in

* De WEU werd in 1948 opgericht en ging in 1954 in werking om West-Duitsland bij de westerse defensie te betrekken. Hiervoor werden de Verdragen van Brussel en Parijs samengevoegd en werd de WEU opgericht met als leden Nederland, België, Luxemburg, het Verenigd Koninkrijk, Frankrijk, Italië en West-Duitsland. De WEU bestond tot juni 2011, toen het nieuwe EU-verdrag de taken van de WEU overhevelde naar de EU. Ook had de NAVO al een deel van de taken in zijn mandaat, waardoor de WEU min of meer overbodig was geworden (Bron: Europa Nu, 'West-Europese Unie (WEU)', URL: http://www.europa-nu.nl/id /vg9xnycy1hy2/ west _europese_unie_weu (5 juni 2012)).

[7] A. Pradetto, 'The Polity of German Foreign Policy', in: H. W. Maull ed., *Germany's Uncertain Power. Foreign Policy of the Berlin Republic* (Basingstoke 2006) 16 en Bundesministerium der Justiz (1949), 'Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland' (versie 21 juli 2010), URL: http://www.gesetze-im-internet.de/bundesrecht/gg/gesamt.pdf (12 september 2011).

1998 nog slechts 18% van de ondervraagden meer voordelen dan nadelen zag in het EU-lidmaatschap voor Duitsland, was dit in 2003 gestegen naar 31%. Ook de inzet van het Duitse leger (*Bundeswehr*) bij vredesmissies van de Verenigde Naties (VN) kon op steun van de Duitse bevolking rekenen; 54% was vóór Duitse inzet bij de NAVO-missie in Bosnië-Herzegovina in 1995.[8] NAVO-missies konden feilloos onderbouwd worden met de artikelen 25 en 26 uit de grondwet en maakte het voor veel Duitsers uiteindelijk ook acceptabel dat hun leger weer buiten Duits grondgebied (in samenwerking met legers uit andere landen) ging opereren.

Ondanks dat de Duitse regering zich gedurende de jaren ’90 tot doel had gesteld om een grotere rol gaan spelen op het internationale toneel, bleken de nasleep van de eenwording en de slechte economische situatie in Duitsland toch een belemmering op dit vlak: om toch mee te kunnen doen aan internationale operaties was samenwerken met andere landen de juiste oplossing. Duitsland was binnen Europa dan ook een groot voorstander van het Gemeenschappelijk Buitenlands en Veiligheidsbeleid (GBVB). Eigenlijk al sinds het mislukken van het oprichten van een Europese Defensie Gemeenschap begin jaren ’50 van de vorige eeuw. In de jaren ’90 zocht Duitsland (wederom) de samenwerking met Frankrijk op om het GBVB te realiseren en om de rol van het leger in internationale militaire operaties te herdefiniëren. Volgens Miskimmon en Paterson is dit niet efficiënt genoeg gebeurd, ondanks het *uploaden* van de Duitse belangen aangaande het GBVB naar het Europese GBVB en het *downloaden* van de Europese naar de Duitse belangen aangaande het GBVB, waar met name de bondskanselier, Helmuth Kohl, en de minister van Buitenlandse Zaken, Hans-Dietrich Genscher en later Klaus Kinkel, zich voor inspanden. Vanaf 2001, na de aanslagen op het World Trade Center in New York, bleek het steeds lastiger voor Duitsland om militaire krachten in te zetten, niet in het minst doordat de in 1998 aangetreden bondskanselier Gerhard Schröder pragmatisch ingesteld was en uit was op het verbreden van internationale politieke invloed (ondermeer door middel van een campagne voor het verwerven van een permanente zetel voor Duitsland in de VN-veiligheidsraad), terwijl zijn minister van Buitenlandse Zaken, Joschka Fischer, zich richtte op de transatlantische strategie, waarbij hij streefde naar een balans tussen Europese en Amerikaanse visies op de internationale dialoog.[9] Kohl was het gezicht geworden van de Duitse hereniging en van de Duits-Franse samenwerking binnen Europa en hoewel Schröder het Duitse buitenlands beleid grotendeels voortzette, kwam er

[8] Pradetto, ‘The Polity of German Foreign Policy’, 15-18, 21-28.
[9] A. Miskimmon en W. E. Paterson, ‘Adapting to Europe? German Foreign Policy, Domestic Constraints, and the Limitations of Europeanization since Unification’, in: H.W. Maull ed., *Germany’s Uncertain Power. Foreign Policy of the Berlin Republic* (Basingstoke 2006) 29-46.

onder zijn beleid ook meer ruimte voor de positie van Duitsland zelf. Onder de minister van buitenlandse Zaken, Joschka Fischer (Bündnis 90/Die Grünen), werd dit benoemd in een vijftal pijlers:

1. Westerse integratie;
2. Nauwe betrekkingen met de Verenigde Staten;
3. Duits-Franse vriendschap als basis voor de EU;
4. Toetreding van Oost-Europese landen tot de EU;
5. Steun aan Rusland om de democratie en de markteconomie te bevorderen

De westerse integratie was al na 1945 begonnen en omvatte, zeker in de jaren ’40 en ’50 van de vorige eeuw, economische samenwerking en de oprichting van een gezamenlijke markt. Daarnaast bestond er ook het idee om een permanente vrede tussen Frankrijk en Duitsland te waarborgen en het ‘Duitse probleem’ op te lossen door Duitsland in Europa te integreren. Daarom werd in 1967 de al eerder aangehaalde Europese Gemeenschap opgericht, waar het toenmalige West-Duitsland nauw bij betrokken was. In de jaren ’70 volgde een periode van stagnatie, maar in de jaren ’80 werd het integratieproces weer opgepakt, met als hoogtepunt de ondertekening van de Europese Akte in 1986 door de EG/EU-lidstaten; vanaf 1993 was het mogelijk dat mensen, goederen en diensten onbeperkt door de Europese Gemeenschap konden reizen. In 1992 werd er een gezamenlijke Europese markt tot stand gebracht door middel van het Verdrag van Maastricht. Dit verdrag voorzag ook in de introductie van een politieke en monetaire unie. Duitsland werkte bij al deze ontwikkelingen nauw samen met Frankrijk, hoewel dit niet altijd soepel verliep; goede betrekkingen tussen beide landen waren cruciaal voor de voortgang van de integratie (pijlers 1 en 3). De Europese integratie was zeker in het voordeel van een economische grootmacht als Duitsland en dit was ook de voornaamste reden dat de Bondsrepubliek hier een grote voorstander was. Daarnaast moest (economische) integratie ook tot een solide Europa leiden dat als een blok tegen de VS kon fungeren, zonder dat de betrekkingen met de VS daar onder te lijden hadden (pijler 2). Duitsland zag met name voor pijler 4, de toetredingsonderhandelingen van Oost-Europese landen tot de EU, een belangrijke rol weggelegd. In dit kader werd de Europese Conventie in 2001 opgericht tijdens een top van Europese regeringsleiders in het Belgische Laken. Dat Duitsland veel belang aan deze Conventie hechtte bleek uit het feit dat minister Fischer deelnam aan deze Conventie. Duitsland toonde hier mee aan als schakel te willen fungeren tussen Oost- en West-Europa.

De relatie met Rusland was hierbij ook belangrijk; Rusland was een potentiële economische markt voor Duitsland.[10]

1.3. Postnationalisme, multilateralisme en realisme

Jochen Stöger verdeelde het buitenland beleid van de Bondsrepubliek tot 1990 in zes fasen: de eerste fase, 1949-1955, was de opbouwende fase, waarin de grondwet voor het nieuwe West-Duitsland tot stand kwam en waarin de eerste bondskanselier, Konrad Adenauer (1949-1963, CDU), nauw samenwerkte met de westerse mogendheden (de VS, het VK en Frankrijk). In deze periode kwam ook de EGKS tot stand (1951) en trad de BRD toe tot de NAVO (6 mei 1955), wat ook Duitse herbewapening betekende. Adenauer was er namelijk op gebrand om de Duitse economie weer op te bouwen en om militair gezien verzekerd te zijn van steun tegenover de Sovjetdreiging. In de tweede periode, 1955-1961, vormde West-Duitsland de schakel tussen de VS en de SU en werd de Europese integratie (onder Frans en Duitse leiding) verder uitgewerkt, middels het Verdrag van Rome (de EEG en Euratom) in 1957. De BDR had ook weinig keus; multilateralisme was de enige optie voor West-Duitsland om in het Westen te integreren (*Westbindung*) en, belangrijker, om als betrouwbare partner gezien te worden. Professor Helga Haftendorn (Vrije Universiteit Berlijn) sprak over *Methode Adenauer*. De derde fase, 1961-1966, werd gekenmerkt door de samenwerking tussen Adenauer en de Franse president Charles de Gaulle: West-Duitsland zocht begin jaren ’60 meer toenadering tot Frankrijk, mede doordat Adenauer steeds meer teleurgesteld raakte in de Amerikaanse Kennedy-regering; Adenauer vond dat Washington te lauw reageerde op de bereikte resultaten omtrent de ontspanningspolitiek. Vanaf de tweede helft van de jaren ‘60, 1966-1975, werden onder leiding van bondskanselier Willy Brandt (1969-1974) de banden met de DDR aangehaald. Dit werd *Ostpolitik* genoemd. De *Ostpolitik* had ook tot gevolg dat er verdragen met de SU en met Polen werden gesloten om de spanningen tussen beide blokken te doen verminderen. De vijfde periode, 1975-1982, was een zogenoemde *Zeit der Konsolidierung der Ost- und West-Politik*; onder bondskanselier Helmut Schmidt (1974-1982) en de minister van Buitenlandse Zaken, Hans-Dietrich Genscher (1974-1982), werd een Realiteitsbeleid gevoerd; het was hun doel om de sterke positie die de BRD in de loop der jaren had bemachtigd op zowel economisch als internationaal politiek vlak, geheel te

[10] Duitsland Instituut Amsterdam (Duitslandweb), ‘Duitsland in Europa – Kanseliers en Europa - Gerhard Schröder: nieuw bewustzijn’, URL: http://www.duitslandweb.nl/naslagwerk/Duitsland+en+Europa/Kanseliers+en+Europa/1998-2005+Nieuw+zelfbewustzijn+onder+Schroeder.html (14 juni 2011) en A. Heywood, *Politics* (Basingstoke 2007) 151-156.

benutten, zonder het NAVO-bondgenootschap te beschadigen. Dit lag in lijn met wat Adenauer voor ogen had. De laatste jaren, 1982-1990, onder bondskanselier Helmut Kohl (1982-1998), waren een voortzetting van de ontspanningspolitiek. De banden met de VS werden weer aangehaald en bevestigd en op Europees vlak werden ook verdere stappen voor de integratie gezet.[11]

De gangbare opvatting over het Duitse Europees beleid was grofweg dat Duitsland altijd in het belang van Europa handelde. Kort nadat Duitsland herenigd was, braken zowel de Perzische Golfoorlog (1991) als de Joegoslavië-oorlog (1991-1995) uit en in 1998 liepen de etnische spanningen in Kosovo ernstig uit de hand. Duitsland moest in alle drie de gevallen stelling nemen. Hans Terlouw onderscheidde drie denkstromingen binnen het Duitse politieke debat over het buitenlands beleid: het postnationalisme, het multilateralisme en het realisme. Het postnationalisme vond zijn oorsprong in het liberalisme en het humanitair recht, waarbij de rechten van het individu vóór die van het burgerschap gingen, met name als het ging om migrantenpolitiek. De postnationalisten gingen er van uit dat Duitsland na de hereniging zijn oude (West-)Duits buitenlands beleid moest voortzetten, namelijk dat van vredespolitiek en samenwerking met de VS. De moeizaam verlopende Europese integratie en de oorlog in Joegoslavië zorgden er voor dat de postnationalisten hun koers wat veranderden: Duitsers werden trotser op hun land, de Duitse regering nam meer afstand van de VS en de voor 1990 nog pacifistisch ingestelde postnationalisten waren sinds de mensenrechtenschendingen in Joegoslavië en vooral Kosovo van mening dat militair ingrijpen geoorloofd was als daarmee de mensenrechten verdedigd al dan niet gewaarborgd werden.

De multilateralisten gingen er van uit dat Duitsland zijn positie te danken had aan samenwerking met de buurlanden. Deze samenwerking kwam tot stand doordat deelnemende landen door elkaar opgestelde regels in acht zouden nemen, welke in verdragen en/ of instituties waren vastgelegd. Dit hing van drie factoren af: ten eerste zou er brede erkenning moeten zijn voor de gevolgen van een "anarchistische multipolariteit" in een wereld waarin nucleaire proliferatie en de toegang tot andere massavernietigingswapens aanwezig waren. Ten tweede zouden landen door verdere globalisering nog meer afhankelijk van elkaar worden, of juist uit elkaar worden gedreven. Ten derde was het multilateralisme sterk verbonden aan het al dan niet succesvol opereren van regionale of globale instituties (zoals bijvoorbeeld het Internationaal Monetair Fonds, de Wereldbank, maar ook de NAVO); de mate waarin hun legitimiteit werd gewaarborgd bepaalde of er een vreedzame oplossing voor

[11] J. Stöger, *Krisen und Kriege. Deutschland und die Niederlande und die außen- und sicherheitspolitischen Herausforderungen der neuen Ära seit 1990* (Münster 2008) 43-54.

mogelijke conflicten tussen staten en andere actoren voor handen was. Door middel van het multilateralisme zou Duitsland als economische macht het wantrouwen bij de EU-landen wegnemen en tegelijkertijd zijn eigen belangen kunnen nastreven. Doordat het nationalisme in Europa groeide, dwongen de EU-landen Duitsland in feite om eigen beslissingen te nemen, wat vervolgens werd gezien als arrogant. Een goede transatlantische relatie paste ook binnen de multilaterale, of in dit geval, bilaterale traditie. De relatie met de VS raakte echter zoals gezegd bekoeld in de loop van de jaren '90.

De opvattingen van de realisten tenslotte stonden haaks op die van de postnationalisten. Het realisme gaat er namelijk van uit dat staten handelen uit machtspolitiek en uit eigenbelang. Kerngedachte is dat de staat de belangrijkste actor is op het wereldtoneel en als een autonome entiteit kan optreden. Hierbij hebben zij minder oog voor morele en normatieve aspecten. De soevereine staat is dus de hoogste autoriteit en handelt in een wereld die door anarchie gekenmerkt wordt, niet door harmonie; de staat moet voor zichzelf opkomen. Dit leidt tot conflicten met andere staten en het patroon dat door conflicten en samenwerking (tegen andere staten) ontstaat, wordt het machtsevenwicht (*balance of power*) genoemd. Het zijn de grootmachten* die het machtsevenwicht bepalen. De neo-realisten voegen daar nog aan toe dat de nadruk ligt op de structuur van het internationale wereldsysteem – en de beperkingen daarvan – en niet zozeer op de doelen en het handelen van individuele staten.

Hoewel de realisten de relatie met de supermacht de VS ook als problematisch ervoeren, waren zij van mening dat Duitsland om politieke redenen een bondgenoot van de VS moest blijven. Tegelijkertijd zou Europa een machtsblok tegenover de VS moeten opbouwen, omdat de VS zich in het algemeen weinig aantrokken van de wensen van hun bondgenoten in internationale kwesties. In het kader van een Europese tegenmacht zou Duitsland, indien nodig, deel moeten nemen aan internationale militaire operaties als de internationale politiek daar om zou vragen.[12]

---

* Met wereldmachten worden met name bedoeld de Verenigde Staten en Rusland en in mindere mate het Verenigd Koninkrijk, Frankrijk, Duitsland, China en Japan.

[12] H. Terlouw, *Duitslands Rol in de Wereld. Een onderzoek naar identiteitspercepties in het debat over de Duitse buitenlandse en veiligheidspolitiek sinds 1990* (Amsterdam 2008) 1-2. Zie ook: R. Koopmans en P. Statham, 'Challenging the Liberal Nation-State? Postnationalism, Multiculturalism, and the Collective Claims Making of Migrants and Ethnic Minorities in Britain and Germany', in: *American Journal of Sociology* 105 (1999) 655-663 en M. Wilkinson, 'Postnationalism, (Dis)organised civil society and Democracy in the European Union: Is Constitutionalism Part of the Solution or Part of the Problem?', in: *German Law Journal* 3 (2002) URL: http://www.germanlawjournal.com/index.php?pageID=11&artID=192 (25 juni 2012).
(postnationalisme) en Heywood, *Politics*, 142, 156, 453 (multilateralisme) en 130-131, 454 en 457 ((neo-)realisme).

De Amerikaanse professor Internationale Betrekkingen (University of Chicago) John J. Mearsheimer (1947) heeft het begrip realisme verder uitgewerkt en is één van de meest vooraanstaande aanhangers van het *offensive realism*. Volgens Mearsheimer zijn staten ten eerste uit op maximalisatie van (hun) wereldmacht en ten tweede zijn multipolaire systemen altijd gericht op oorlog. Hij erkent dat deze aannames nogal controversieel kunnen zijn, maar in *The Tragedy of Great Power Politics* weerlegt hij de (mogelijke) kritiek van de tegenhangers van het Realisme, de Optimisten. Mearsheimers ideeën zijn deels gebaseerd op en komen deels overeen met de ideeën van andere realisten als E.H. Carr, Hans Morgenthau en Kenneth Waltz. Centraal in Mearsheimers boek staat eigenlijk waarom staten de *balance of power* willen ondermijnen als dat in hun eigen voordeel kan werken, namelijk het aanvallen van een andere staat om de veiligheid van de eigen staat te garanderen. Dit komt overeen met wat de klassiek realist E. H. Carr al stelde in *The Twenty Years' Crisis* (1939): ten eerste ontbreekt er een centraal gezag dat boven de staten staat en dat mogelijk de staten tegen elkaar zou kunnen beschermen; de wereldpolitiek is anarchistisch van nature en is niet, zoals Hans Morgenthau in *Politics Among Nations* (1948) stelt, gebaseerd op de menselijke natuur. Kenneth Waltz daarentegen gaat wel uit van een anarchistisch wereldsysteem, maar hij is meer een defensieve realist; de nadruk ligt bij hem meer op het verdedigen van de veiligheid van de staat ten opzichte van de andere staten. Ten tweede beschikken staten bijna altijd over militaire middelen (die ze in kunnen zetten) en ten derde is er de onzekerheid bij staten over de intenties van andere (concurrerende) staten. Het gevolg is dat elke staat een hegemon wil zijn, de onaantastbare en onbetwistbare wereldleider. Mearsheimer noemt dit een onmogelijke opgave, met als consequentie dat de wereld constant in een competitie van grootmachten is gedompeld.[13]

De wereld- of grootmachten leggen in hun internationale betrekkingen nu de nadruk op *samenwerking* in plaats van op strijd om veiligheid. De Optimisten hebben hieruit geconcludeerd dat Realisme er niet meer toe doet. Mearsheimer weerlegt dit door te stellen dat de grootmachten nog steeds bezig zijn met de *balance of power* en deze in hun eigen voordeel willen laten werken. Realisme blijft dus aanwezig en met het ineenstorten van de Sovje-Unie is de anarchistische structuur in het wereldsysteem in de 21ste eeuw niet

[13] J. J. Mearsheimer, *The Tragedy of Great Power Politics* (New York 2001) xi-xiii, 2-3; M. Cox, 'Introduction' in: E.H. Car, *The Twenty Years' Crisis* (Basingstoke 2001) xix-xxxii; H.J. Morgenthau, *Politics Among Nations* (New York 1968) 3-14 en zie ook: URL: http://saldanha.pbworks.com/f/Morgenthau.Politics%20Among%20Nations.pdf (14 mei 2012).

verdwenen, hoewel er wel een verschuiving van macht is ontstaan naar bijvoorbeeld Duitsland en Japan.[14]

In Europa vormen het VK, Frankrijk, Duitsland, Italië en Rusland de grote machten, waarbij Duitsland van Mearsheimer het predikaat 'potential hegemon' krijgt opgeplakt, omdat het het rijkste land is, het (na Rusland) de meeste inwoners heeft en omdat het het sterkste leger heeft. Het feit dat Duitsland geen hegemon is, heeft te maken met het feit dat het land geen kernwapens heeft en het als het om veiligheid gaat, nog steeds sterk afhankelijk is van de VS. Als de VS hun troepen terug zouden trekken, zouden de overige vier Europese machten – Frankrijk, het VK, Duitsland en Italië – het eventuele vacuüm op kunnen vullen, zo is de Amerikaanse gedachte.[15]

In zijn keynote lecture 'Why is europe peaceful today?' voor het European Consortium for Political Research (ECPR) stelde Mearsheimer de vraag waarom Europa sinds 1989 vrede kent. Hij denkt dat het antwoord ligt in het feit dat de relatie tussen Europa en de VS sinds het einde van de Koude Oorlog niet of nauwelijks veranderd is. Hij noemt daar twee redenen voor; ten eerste dat de VS als een soort vredesbrenger bleven functioneren op het Europese vasteland en dat ze de NAVO in tact lieten. Ten tweede heeft het merendeel van de Europeanen geaccepteerd dat de Amerikanen een morele en strategische verantwoordelijkheid jegens de wereld hebben. De aanwezigheid van de Amerikanen in Europa moest de stabiliteit op het continent waarborgen.[16]

Terlouw nam voor de periode 1990-2003 een drietal ontwikkelingen waar die betrekking hadden op de hierboven genoemde denkstromingen:

1. Er vond een verschuiving plaats van federale naar intergouvernementalistische denkbeelden. Deels omdat er weinig voorstanders voor een federaal Europa waren en deels omdat andere Europese landen Duitsland meer gingen vertrouwen. De kijk op de Duitse positie in Europa *normaliseerde*.
2. De relatie met de VS was minder hinder geworden, zeker na de Irak-oorlog (2003). De Europeanen hadden ondermeer andere idealen en een andere kijk op het internationale recht.

[14] Mearsheimer, *The Tragedy*, 30-32 en 360-363.
[15] Ibidem, 392-396.
[16] Mearsheimer, 'Why is Europe Peaceful Today?', *European Political Science* 9 (2010) 387-397.

3. Alle denkstromingen waren het er over eens dat Duitsland bij moest dragen aan een vredesmacht als daar een internationaal juridisch mandaat voor was; de kijk op veiligheidspolitiek was dus minder star geworden.[17]

1.4. Probleemstelling en operationalisering

Duitsland was sinds zijn lidmaatschap (1949) altijd een groot voorstander van uitbreiding van de NAVO. Daarnaast erkende Duitsland na het uiteenvallen van Joegoslavië als één van de eerste staten de nieuwe landen Kroatië en Slovenië als soevereine staten. De Bondsrepubliek bleef de situatie op de Balkan gedurende de jaren '90 volgen en het was dan ook niet verwonderlijk dat Duitsland de onrust in Kosovo (1999) met grote interesse volgde. In eerste instantie stelde Duitsland zich terughoudend op in de kwestie, maar raakte onder internationale én binnenlandse druk toch betrokken bij het NAVO-ingrijpen. De Kosovo-oorlog was de aanleiding dat Duitsland voor het eerst sinds het einde van de Tweede Wereldoorlog weer bij een oorlog betrokken was. Wat betekende het conflict in Kosovo (1999) en het daarop volgende internationale militaire ingrijpen voor het buitenlands- en veiligheidsbeleid van Duitsland ten opzichte van Europa? Om antwoord op deze vraag te kunnen geven, zal eerst een achtergrond geschetst worden van de normalisering van Duitsland; de rol van het leger en de verschuiving in de verwachtingen en taken van de *Bundeswehr*, de invloed van de *Bundesländer* op de nationale politiek en dus op de koers van het te volgen buitenlands- en veiligheidsbeleid van de Bondsrepubliek. De eerste conflicten na het einde van de Koude Oorlog, de Golfoorlog (1991) en de oorlog in het voormalige Joegoslavië (1991-1995), versnelden de wens tot het opzetten van een gemeenschappelijk buitenlands- en veiligheidsbeleid (GBVB) binnen de EU, aangevuld met een gezamenlijk defensiebeleid.[18] Daarom zal ook ingegaan worden op de totstandkoming van het Europese GBVB en belangrijker, wat de rol van Duitsland hier in was. In de hoofdstukken drie tot en met vijf zal uiteen gezet worden hoe het escaleren van het Kosovo-conflict in 1998 samenviel met het Duits EU- en WEU-voorzitterschap en met het aantreden van een nieuwe regering onder bondskanselier Schröder. Dit dwong Duitsland een actieve rol op zich te nemen in de Kosovo-kwestie en over het wel of niet deelnemen aan bombardementen. Ook het wel of niet inzetten van grondtroepen zou de koers van het tot dan toe gevolgde buitenlands- en veiligheidsbeleid danig gaan beïnvloeden. Ook de naar wat dan blijkt moeizame

[17] Terlouw, Duitslands Rol in de Wereld, 2-3.
[18] D. Dinan, *Europe Recast* (Basingstoke 2007) 233-234 en A. Miskimmon, *Germany and the Common Foreign and Security Policy of the European Union* (Basingstoke 2007) 22-36.

verstandhouding tussen de Europese grootmachten en de VS zorgde er voor dat adequaat reageren op het Servische optreden in de provincie Kosovo lang op zich liet wachten. Tenslotte worden de gevolgen van de oorlog voor Kosovo zelf besproken, alsmede wat het einde van de oorlog en het militaire ingrijpen van de NAVO, met Duitse inzet, voor het buitenlands- en veiligheidsbeleid van Duitsland betekende. Het leek er op dat het als multilateraal bekend staande Duitse buitenlands- en veiligheidbeleid doorspekt raakte met postnationalistische en realistische denkbeelden. De Kosovo-oorlog zorgde voor beroering in de buitenland- en veiligheidspolitiek van Duitsland en het bleek de voltooiing te zijn van de normalisering van het Duitse buitenlands- en veiligheidsbeleid. Dit is reden genoeg om aan de hand van de drie denkbeelden van Terlouw te onderzoeken hoe de Kosovo-oorlog zijn weerslag had op de Duitse buitenland- en veiligheidspolitiek voor Europa. In de conclusie zal naast een korte samenvatting ook antwoord gegeven worden op de vraag wat het conflict in Kosovo (1999) en het daarop volgende internationale militaire ingrijpen voor het buitenland- en veiligheidsbeleid van Duitsland betekende ten opzichte van Europa.

2. Achtergrond

Vanaf het moment dat Duitsland in 1955 lid werd van de NAVO zocht het land naar een balans tussen het EU- en NAVO-lidmaatschap en de verplichtingen die daar bij kwamen kijken. Het Duitsland van na de Tweede Wereldoorlog werd gekenmerkt als *civiele macht*; Duitsland probeerde haar buitenlandse en economische doelen hoofdzakelijk door middel van politiek en economisch beleid te bereiken, dat gerelateerd was aan multilaterale samenwerking en internationale wetgeving. De inzet van militaire middelen hoorde daar niet bij, hoewel Duitsland wel een leger had. Dit had echter een verdedigende functie. Halverwege de jaren ’90 kwam hier verandering in: Duitsland nam minder het initiatief tot multilaterale samenwerking en met de komst van het GBVB toonde het land ook minder interesse in het tot stand houden van de balans met de VS. Marc Overhaus noemde twee redenen waarom de civiele macht onder druk kwam te staan: ten eerste was er met het aantreden van G.W. Bush als president van de VS een fundamentele verandering ontstaan in de internationale politiek. Ten tweede vonden er in Duitsland zelf veranderingen plaats; de thema’s buitenlands- en veiligheidsbeleid werden hoofdthema’s tijdens de verkiezingen in 2002 en bovendien behoorde Schröder tot een nieuwe generatie pragmatische leiders, die de oorlog niet (bewust) meegemaakt hadden. Ook nam Schröder meer afstand van de VS. Dit had hij gemeen met meerdere Europese leiders, wat naar voren kwam in de Irak-oorlog (vanaf 2003). Waar Duitsland traditioneel altijd voorstander was van de transatlantische integratie, werd het enthousiasme voor deze koers steeds minder naar mate het GBVB steeds concretere vormen begon aan te nemen. Dit werd voor het eerst duidelijk tijdens de Kosovo crisis (1998-1999) toen Frankrijk en Groot-Brittannië tijdens het Saint Malo Initiatief het GBVB nieuw leven inbliezen uit onvrede over het NAVO-leiderschap van de VS (zie ook verderop in dit hoofdstuk). Toen Duitsland EU-voorzitter werd vanaf juli 1999 nam het land ook een actievere rol aan en introduceerde het European Rapid Reaction Force-idee – waarbij snel Europese troepen ingezet konden worden indien de internationale situatie daar om vroeg – en was voorstander voor permanente politiek-militaire structuren binnen het GBVB. De aanslagen in New York op 11 september 2001 versnelde het Atlantische scheuringsproces verder toen de VS artikel 5 uit het Atlantisch Verdrag aangrepen om op eigen houtje de oorlog tegen het terrorisme in Irak te beginnen. Eind jaren ’90 werd duidelijk dat Duitsland een meer ambivalente koers was gaan varen met betrekking tot het buitenlands beleid en dat

het leiderschap van de VS niet altijd meer per definitie werd gevolgd; er moest een nieuwe balans gezocht worden.[19]

2.1. De normalisering van een civiele macht

Na Kosovo nam Duitsland aan verschillende missies deel en groeide uit tot één van de grootste troepenleveraars in internationaal verband. Het leger werd ook gemoderniseerd. Martin Wagener onderscheidde vier kenmerken voor deze vorm van normalisatie:

1. Inzet van troepen: Volgens de Richtlijnen Defensiebeleid (RDB) uit 2003 zouden Duitse troepen overal en tegen iedereen ingezet kunnen worden, aan de hand van vier richtlijnen:

    1. Internationaal terrorisme;
    2. Proliferatie massavernietigings- en kernwapens;
    3. Regionale crises en conflicten binnen en buiten Europa;
    4. Informatie-oorlogsvoering (*information warfare*)

    Daarnaast waren er drie manieren waarop het Duitse leger ingezet kon worden:

    1. Als internationale vrede- en veiligheidstroepen;
    2. Om de leefomstandigheden in conflictgebieden te verbeteren (opbouwingsmissies);
    3. Om crises en de gevolgen daarvan op afstand (van Duitsland) te houden (uitgangspunt RDB 2003)

    Het Duitse leger, de *Bundeswehr*, mocht volgens het RDB uit 2003 alleen in internationaal verband optreden, behalve in geval van evacuerende hulpoperaties. Hiermee kon Duitsland volgens Wagener gekwalificeerd worden als een middelgrote macht.

[19] M. Overhaus, 'Civilian Power under Stress: Germany, NATO, and the European Security and Defense Policy', in: H. W. Maull ed., *Germany's Uncertain Power. Foreign Policy of the Berlin Republic* (Basingstoke 2006), 66-78.

2. Geschiktheidsprofiel: de voornaamste taak van het leger was het tegenhouden van het potentiële gevaar uit het oosten (Sovjet-Unie en later Rusland), maar nu moest het leger, de *Bundeswehr*, van alle markten thuis zijn, ofwel centrale oorlogvoering kunnen voeren; redden en evacueren, vredeshandhaving, conflictbeheersing en vredestichtend optreden. Duitsland kon deelnemen aan alle internationale missies, maar was niet geheel zelfvoorzienend; het moest materieel lenen ter ondersteuning – mijns inziens geldt dit (tot op de dag van vandaag) voor de meeste landen en onderscheiden de grootmachten, die wel zelfvoorzienend zijn als het om hun legeromvang gaat, zich hier van de kleinere machten – Wagener gaf twee reden waarom dit voor Duitsland gold; ten eerste was het leger nog in opbouw en vooral gericht op territoriale verdediging. Ten tweede was er te veel geïnvesteerd in projecten waar Duitse soldaten die in het buitenland waren gestationeerd niets aan hadden. Dit gold met name voor de luchtmacht. Modernisering van het leger betekende de mogelijkheid om op gelijke wijze deel te nemen aan gevechtsmissies en om bij te kunnen dragen aan militaire verplichtingen.

3. Gereedheid om deel te nemen aan gevechtsoperaties: Duitsland zette een grote stap naar normalisering tijdens de Operation Allied Forces (OAF) in Kosovo (1999) met de inzet van vliegtuigen. Belangrijker echter was de oprichting van de *Division Spezielle Operationen* (DSO), waarbij 7300 troepen ingezet konden worden, inclusief twee luchtbrigades en een *Kommando Spezialkräfte* (KSK), bestaande uit 800 man. DSO-commandant Rainer Glatz onderscheidde vier essentiële taken:

1. Gewapende repatriëring;
2. Operaties tegen *irregular forces*;
3. Snel operaties kunnen opstarten en afsluiten;
4. Diepte operaties

DSO-troepen moesten binnen 24 uur beschikbaar kunnen zijn en waren bedoeld om nationale belangen te dienen. Vanaf 2007 werd het RDB overigens uitgebreid met een interventiemogelijkheid: troepen voor interventie (35.000), voor stabilisatie (70.000) en voor ondersteuning (147.500).

4. Het aannemen van militaire commandoverantwoordelijkheden: binnen KFOR was het voor het eerst dat Duitsland duidelijke en zichtbare verantwoordelijkheden kreeg toebedeeld binnen NAVO- en VN-verband; in het zuiden van Kosovo, in Prizren (zie de kaart van Kosovo in Bijlage 2), was de vredesoperatie gevestigd die van oktober 1999 tot half april 2000 en van begin oktober 2003 tot eind augustus 2004 onder Duits commando stond.[20]

Het proces van normalisatie van de inzet van het Duitse leger kende twee belangrijke elementen: ten eerste was er het budgettaire/ financiële probleem, met daarin het dilemma van meer troepen, maar minder kosten. Hierbij kwamen nog inflatie, stijgende salariskosten voor het personeel en de onvoorziene kosten. Relatief gezien gaf Berlijn al weinig uit aan defensie; 1,5 % van het BBP tegenover 2.6% in Frankrijk, 2.4% in het VK en 2.6% door de VN, maar Duitsland zou meer budget vrij moeten maken om zijn leger beter uit te kunnen rusten. Het Duitse begrotingsbeleid stond dat echter niet toe. Het gevolg was dat er bezuinigd werd op personeel en op het aantal operaties om de kosten te reduceren. Het tweede element was het zelfbeeld van Duitsland. Onder Schröder was het veiligheidsbeleid belangrijker geworden; nationale belangen gingen voor, maar er was geen vastomlijnde veiligheidsstrategie. Per situatie werd bekeken of het voor Duitsland gerechtvaardigd was om deel te nemen, hetzij onder druk van binnenlandse partijen, hetzij om internationale partners tegemoet te komen.[21]

Hoe zat het dan met de politiek? De Schröder-Fischer coalitie was voorstander van het verdiepen en verbreden van de EU en kreeg met diverse problemen te maken tijdens het EU-voorzitterschap: het aftreden van de Europese Commissie onder Jacques Santer, de Kosovo-crisis en de financiële verschillen met Frankrijk. Zo op het oog leek Duitsland de pro-integratiepolitiek voortgezet te hebben en ook zijn eigen agendapunten voor de EU er doorgedrukt te hebben, maar volgens Sebastian Harnisch en Siegfried Schieder waren hier een paar kanttekeningen bij te plaatsen:

1. De afzonderlijke staten, *Länder*, kregen meer invloed op het Duitse EU-beleid (zie grondwetsartikelen 50 en 52 in Bijlage 3);
2. De *Länder* en het FCH hebben het Europese integratieproces proberen te beteugelen en tegen te houden (zie grondwetsartikelen 50 en 52 in Bijlage 3);

[20] M. Wagener, 'Normalization in Security Policy? Deployments of Bundeswehr Forces Abroad in the Era Schröder, 1998-2004', in: H. W. Maull ed., *Germany's Uncertain Power. Foreign Policy of the Berlin Republic* (Basingstoke 2006) 85-88.
[21] Wagener, 'Normalization in Security Policy?', 88-92.

3. Veranderingen in het EU-beleid:

    a. Het falen in het verbeteren van de economische situatie in Duitsland;
    b. Het falen om het *Sozialstaatsmodel* te hervormen;
    c. De pro-integratie consensus is afgezwakt.

Artikel 24 van de Duitse grondwet legitimeerde het pro-integratiebeleid (zie ook Inleiding en Bijlage 1). Het Federaal Constitutioneel Hof (FCH) echter kwam met de *Solange*-regeling: Duitse soevereiniteit moest niet naar de EU overgeheveld worden, zolang EU-wetgeving geïmplementeerd kon worden. De afzonderlijke *Länder* waren bang invloed op het wetgevingsproces kwijt te raken en onder hun druk werd in 1992 artikel 23 uitgebreid met een vetomogelijkheid en een *Struktursicherungsklauseln*: bij het overdragen van Duitse soevereiniteit moesten de ontvangende instituties gelijk zijn aan de Duitse. Dit alles werd door het FCH getoetst. Ook zetten de diverse ministeries hun eigen Europa-afdelingen op, die uiteindelijk in 1998 onder supervisie van de Minister van Buitenlandse Zaken (Fischer) kwamen te staan. Doordat diverse partijen hun invloed op het Europabeleid probeerden te drukken, verzwakte de traditionele pro-integratie consensus: ook de Duitse bevolking was minder enthousiast geworden over Europese integratie. Ofwel, *contingent Duits Europeanisme*; de Rood-Groenen stelden zich op als beschermers van de constitutionele hervorming van de EU en tegelijkertijd werden de Duitsers terughoudender in hun verplichting jegens de EU als rechtspersoon met bindende verplichtingen en als sociaal rechtspersoon met toenemende financiële verplichtingen.[22]

De Rood-Groenen hadden bij hun aantreden in 1998 ook geen duidelijke ideeën over de EU; deze ontstonden min of meer gaandeweg de kabinetsperiode (zie ook het volgende deelhoofdstuk ‘Het GBVB’). De constitutionalisering daarentegen vond voornamelijk in de eerste jaren plaats: ten eerste was er de opzet van de Charta of Fundamental Rights (tijdens de Top van Keulen, 1999), ten tweede de nominatie van de Spanjaard Javier Solana als hoogste vertegenwoordiger van de EU in navolging van het oorspronkelijk Frans-Brits Saint Malo Initiatief over de diepere integratie van het GBVB en de oprichting van het Europese Veiligheids- en Defensiebeleid (EVDB); deze tak van het GBVB moest in de militaire capaciteiten van de EU gaan voorzien. Doordat de Frans-Duitse betrekkingen onder de Franse president Chirac en onder Schröder ernstig bekoeld waren, zocht Frankrijk toenadering tot de

[22] S. Harnisch en S. Schieder, ‘Germany’s New European Policy: Weaker, Leaner, Meaner’, in: H. W. Maull ed., *Germany’s Uncertain Power. Foreign Policy of the Berlin Republic* (Basingstoke 2006) 95-99.

Britten. Duitsland kon niet aan de zijlijn blijven toekijken en zag de oprichting van het GBVB als een mogelijkheid om enerzijds de betrekkingen met Frankrijk weer wat aan te halen en anderzijds om een grotere rol in Europa te gaan spelen. Ten derde hield minister Fischer zijn inmiddels beroemde Humboldt-speech, waarin hij sprak over een Europa als een federatie van staten. Ten slotte was er nog het post-Nice proces (2002/2003) waarin Schröder onder druk van de *Länder* om een extra intergouvernementele conferentie vroeg om de bevoegdheden van de EU en de lidstaten nauwer te definiëren. De *Länder* waren zelf echter verdeeld over de mate van bevoegdheden en hebben daardoor weinig invloed gehad op het grondwetontwerp, maar wel gaven ze een waarschuwing af aan de EU dat de subsidiariteit van de lidstaten gerespecteerd en gewaarborgd moest worden.[23]

2.2. Het GBVB

Het subsidiariteitsbeginsel is in Artikel 5 in de tweede alinea in het Verdrag van Maastricht opgenomen. Tijdens de onderhandelingen voor het Verdrag van Maastricht speelde de Duitse minister van buitenlandse zaken Hans-Dietrich Genscher (1974-1982 en 1982-1992) vanaf 1990 een belangrijke rol, met name als bemiddelaar tussen de Fransen en de Britten. Bondskanselier Helmuth Kohl (1982-1998) presenteerde de Duitse visie op de Europese integratie. In februari 1991 presenteerde Genscher met zijn Franse collega Dumas het Genscher-Dumas Paper, waarin zij pleitten voor de oprichting van het GBVB. Hoewel de Britten in eerste instantie positief reageerden, bleek al snel dat de drie landen van mening verschilden over hoe het GBVB uitgevoerd moest worden. Binnen Duitsland stond men positief tegenover het GBVB, maar de Duitse regering wees het Frans-Britse voorstel af waarbij de WEU-interventiemacht buiten de NAVO om kon opereren: dit was voor Duitsland onacceptabel, omdat dat zou impliceren dat de WEU-interventiemacht met de NAVO zou gaan concurreren. De Britten stonden er op dat zij meer zeggenschap kregen in het buitenlands EU-beleid en Kohl sprak daarom met de Britse premier John Major (1990-1997). Duitsland stond min of meer tussen Frankrijk en het VK in; Frankrijk wilde een beleid dat losser stond van de VS en de NAVO, terwijl de Britten de betrokkenheid van de VS bij de Europese veiligheid wilden handhaven. De onderhandelingen verliepen gedurende heel 1991, kort onderbroken naar aanleiding van het uitbreken van de Joesoslavië-oorlog. Duitsland was bovendien voorzitter van de WEU in de tweede helft van 1991 en wilde de WEU integreren in

[23] Harnisch en Schieder, 'Germany's New European Policy', 99-102 en H. Stark, 'The Franco-German Relationship, 1998-2005', in: H. W. Maull ed., *Germany's Uncertain Power. Foreign Policy of the Berlin Republic* (Basingstoke 2006), 109-121.

het GBVB, in samenwerking met Frankrijk. Dit zou moeten leiden tot een Frans-Duits legerkorps dat de basis voor een Europees legerkorps moest vormen (zie ook verderop dit deelhoofdstuk). Tegenstanders, waaronder Nederland, vreesden dat dit ten koste zou gaan van de NAVO. Behalve de oprichting van het GBVB was Kohl ook een grote voorstander van de Politieke Unie (PU): dé manier voor Duitsland om op multilaterale wijze een grotere rol in internationale aangelegenheden te kunnen vervullen, zonder dat dit ten koste zou gaan van de eigen nationale wensen.[24] Kohl kreeg echter onvoldoende steun voor de PU.

Uiteindelijk lukte het Duitsland een groot deel van zijn eisen door te voeren in het Verdrag van Maastricht wat betreft het GBVB. Het GBVB bleef intergouvernementeel en meer gericht op samenwerking op het gebied van buitenland en veiligheid dan dat het oprichten van speciale instituties er mee gemoeid was. Duitsland hoefde weinig aanpassingen door te voeren, doordat veel van zijn eisen al in het GBVB waren opgenomen. Kort samengevat zag het GBVB er voor Duitsland dus zo uit:

Uploading Mechanism	**German Input**
Discourse/ Ideational Influence	Common European Defence; Political Union
Institutional export	Marginal, if any
Example Setting	Commitment to building European capabilities in foreign policy was seen as a sign of good faith of Germany's Europeanist calling
Agenda Setting	WEU Presidency; however, there was little scope for influence on major decisions affecting European security due to the impact of unification

Downloading Mechanism	**German Adaptation**
Elite Socialisation	Greater international engagement and commitment to European and transatlantic military operations
Bureaucratic/ legislative reorganisation	Little – NATO structures remained in the ascendancy; setting up of the European Affairs committee was a sign of the greater complexity and importance of the EU. Establishment of a Bundestag European Committee for European Affairs as a result of the domestic German debate during the IGC 1990/1991 (Art.45, BL)
Constitutional/ Legislative Change	CFSP itself did not lead to any significant changes

[24] A. Miskimmon, *Germany and the Common Foreign and Security Policy of the European Union* (Basingstoke 2007) 40-47.

Public Opinion Adaptation	Public opinion remained wedded to European and transatlantic structures; the population remained reluctant to consider Bundeswehr deployment.

Bron: A. Miskimmon, *Germany and the Common Foreign and Security Policy of the European Union* (Basingstoke 2007) 58 en 59.

Kohl en Genscher wilden tenslotte het verenigde Duitsland in het nieuwe Europa verankeren en daarnaast ook de transatlantische én Europese strategische belangen in balans houden, zonder de Franse en Britse belangen hierbij uit het oog te verliezen. De Frans-Duitse samenwerking was zoals al eerder opgemerkt gericht op het verdiepen van de Europese integratie om de mogelijke problemen in de toekomst het hoofd te kunnen bieden, ook al was de Koude Oorlog ten einde.[25]

In het Verdrag van Maastricht was reeds opgenomen dat alles dat niet afgerond was omtrent het GBVB tijdens een nieuwe intergouvernementele conferentie (IGC) besproken diende te worden. De eerstvolgende IGC zou in 1996 in Amsterdam plaatsvinden. Uiteraard gingen daar wederom onderhandelingen aan vooraf. Het Duitse parlement was voorstander van het verdiepen en versterken van het GBVB en ook de Duitse bevolking stond hier positief tegenover. De eindonderhandelingen werden namens Duitsland door Kohl en de (nieuwe) minister van buitenlandse zaken, Klaus Kinkel (1992-1998) gevoerd. Veel werd er tijdens 'Amsterdam' niet aangevuld en dus leverde de IGC weinig op.[26]

Het GBVB had al sinds de oprichting het doel om op diplomatieke wijze, eventueel in combinatie met handel, steun, veiligheid en vredeshandhaving, een belangrijke rol te kunnen spelen in internationale kwesties en conflicten. Aangezien de EU (tot op heden) geen eigen leger had, werden de 27 lidstaten gevraagd troepen beschikbaar te stellen als de EU tot een missie besloot. Een soort *instant* leger dus. Dit kon mogelijk zijn bij:

- Gezamenlijke ontwapeningsoperaties;
- Humanitaire en reddingsopdrachten;
- Advies en bijstand op militair gebied;
- Conflictpreventie en vredeshandhaving;

[25] Miskimmon, *Germany and the Common Foreign and Security Policy*, 57-62.
[26] Ibidem, 63-71 en 91-99.

- Missies van strijdkrachten met het oog op crisisbeheersing, inclusief vredestichting en stabiliseringoperaties na afloop van conflicten[27]

Binnen de EU was Duitsland een grote, wellicht dé grootste, voorstander van het oprichten van het GBVB. Het was voor Duitsland een middel om het vacuüm dat na het einde van de Koude Oorlog was ontstaan, op te vullen; het spelen van een rol in het beheersen van (internationale) crises. Miskimmon onderscheidde vier redenen waarom het binnen Duitsland toch lastig was om beleidsaanpassingen door te voeren:

1. Duitsland beïnvloedde succesvol het ontstaan van het GBVB door haar eigen belangen te projecteren en door instituties te creëren die leken op de Duitse nationale instituties, zodat het GBVB voor de Bondsrepubliek weinig aanpassingsvermogen zou opleveren;
2. De toewijding aan het GBVB had geen invloed op het beleidsproces op binnenlands- en EU-niveau;
3. Het GBVB leidde niet tot een actievere rol van Duitsland in het Europese buitenlands- en veiligheidsbeleid;
4. De reikwijdte van het Europees Veiligheids- en Defensiebeleid (EVDB) bleef beperkt door de moeizame relatie tussen de EU en de NAVO.

Miskimmon stelde ook dat het Duits buitenlands- veiligheidsbeleid ge-Europeaniseerd was en dat er eigenlijk geen scheidslijn meer tussen Duits en Europees buitenlands- en veiligheidsbeleid te maken was. Europeanisering is in feite de mate waarin er veranderingen plaatsvinden op binnenlands beleidsniveau als gevolg van de implicaties van de Europese integratie, of om met Miskimmon te spreken, "Europeanisation's key strength is that it provides a template for examining the adaptational pressures on Member States of playing an active role in CFSP". Het was een tweerichtingenproces waarin lidstaten actief deelnamen aan het opstellen van regels en beleid in Europa en tegelijkertijd te maken kregen met de gevolgen van deze Europese samenwerking en integratie. Voor Duitsland gold echter dat het buitenlands- en veiligheidsbeleid nog steeds in respectievelijk Bonn en Berlijn werd gemaakt; voordat beleid op Europees niveau werd geïmplementeerd, was het immers al op nationaal niveau besproken en goedgekeurd (zie ook grondwetsartikel 45 in Bijlage 3). Miskimmon

[27] Europese Unie (2 maart 2012), 'Beleidsterreinen – Buitenlands en veiligheidsbeleid: overzicht', *Europa Portaalsite*, URL: http://europa.eu/pol/cfsp/index_nl.htm (20 maart 2012).

schetste dit als het *uploaden* van de Duitse belangen aangaande het GBVB naar het Europese GBVB en het *downloaden* van de Europese naar de Duitse belangen. Schematisch zag dat er zo uit:

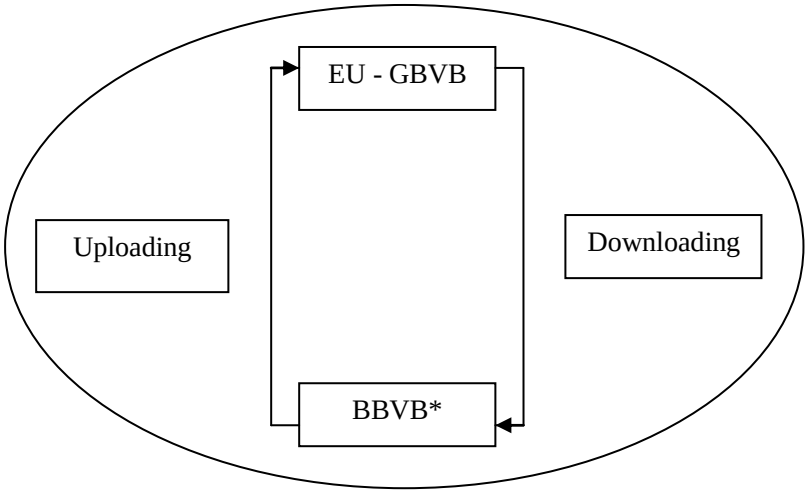

* BBVB = Binnenlands Buitenlands- en Veiligheidsbeleid

Bron: A. Miskimmon, Germany and the Common Foreign and Security Policy of the European Union, Basingstoke 2007, p.8.

Het Duits buitenlands- en veiligheidsbeleid stond aan de basis van de Europese variant en gedurende de jaren ’90 waren Duitse beleidsmakers er dan ook opgebrand om dit in het GBVB te verwerken. Het GBVB zoals het in Maastricht was vastgelegd, bestond uit twee belangrijke componenten, namelijk dat de Europese Commissie (EC) het buitenlands- en veiligheidsbeleid uitdacht en werd geacht het ontstaan van een eventueel machtsvacuüm in het Oost-Europa van na de Koude Oorlog te voorkomen. Daarnaast werd van de lidstaten verwacht dat zij de samenwerking effectiever zouden institutionaliseren binnen de verdragsstructuur en met ideeën voor verdere samenwerking zouden komen. Het was niet de bedoeling dat het GBVB de NAVO zou vervangen, sterker nog, het zou binnen de NAVO moeten passen. Na moeizaam onderhandelen kwamen de regeringsleiders, waaronder de Duitse toenmalige bondskanselier Kohl tot de volgende besluiten:

1. Het GBVB zou intergouvernementeel van aard zijn;
2. De EC stippelde twee beleidsmechanismes uit: Gezamenlijke Posities (Art.J.2.TEU) en Gezamenlijke Acties (Art.J.3.TEU) (zie Bijlage 5);
3. De West-Europese Unie zou als brug functioneren tussen de EC/EU en de NAVO;

4. Artikel J bevatte ook de mogelijkheden om de EC volledig met het GBVB te vervlechten (zie wederom Bijlage 5).

Vooral het derde besluit kende een hoop haken en ogen, doordat het over de toekomst van de NAVO en van de Europese veiligheid ging. Uiteindelijk werd er een compromis gesloten tussen Frankrijk en het VK, waarin de WEU de rol van Europese stem kreeg binnen de transatlantische veiligheid. Duitsland kon zich hier in vinden, doordat het voorstander was van een wederzijds versterkende maatregelen die zowel de EC/WEU als de NAVO tot voordeel zouden zijn.[28]

De Rood-Groenen coalitie kwam in het najaar van 1998 onder leiding van bondskanselier Gerhard Schröder (SPD) en minister van buitenlandse zaken Joschka Fischer (Die Grünen) aan de macht, ongeveer een half jaar voordat het Verdrag van Amsterdam (1 mei 1999) in moest gaan. Bovendien stond Duitsland aan de vooravond van het EU-voorzitterschap (1 januari t/m 30 juni 1999). Tegelijkertijd brak het conflict in Kosovo uit en moest Duitsland zijn standpunt bepalen, mede als EU-voorzitter; de NAVO-operatie in Kosovo die uiteindelijk hier op volgde, bevatte ook een Duitse bijdrage. Dit was een belangrijk teken dat Duitsland zijn 'oude' buitenlandbeleid, gebaseerd op de Koude Oorlog-situatie, aan het loslaten was en zich meer op het internationale toneel ging begeven. Mede dankzij het EU-voorzitterschap was Duitsland in staat om haar beleidsvoorkeuren ook op Europees niveau door te voeren. De 'duale strategie', zoals Miskimmon dit noemde, van het steunen van militair ingrijpen en van diplomatie, zorgde er voor dat Duitsland een belangrijke rol speelde in de kwestie Kosovo. Duitsland gebruikte hier veelvuldig zijn multilaterale netwerken voor: de Contactgroep, de EU, de NAVO en de VN. Tegelijkertijd moest het land een balans, of oplossing, zoeken tussen het steunen van militair ingrijpen en het daadwerkelijk militair ingrijpen. Dit laatste gebeurde uiteindelijk onder druk van de Amerikaanse Realismepolitiek. Het Duitse leger werd van internationale zijde gevraagd haar primaire taak van zelfverdediging uit te breiden met het opereren in internationale missies. Duitsland stond dan ook voor een vijftal uitdagingen met betrekking tot zijn deelname aan het GBVB:

1. Hoe een grotere rol te spelen in het GBVB zonder dat dit ten koste ging van de Duitse traditionele normen, belangen en voorkeuren in het veiligheidsbeleid;

[28]Miskimmon, *Germany and the Common Foreign and Security Policy*, 1-10 en 39-41, zie voor citaat p. 5.

2. Op welke wijze de *Bundeswehr* hervormd moest worden, zodat het aan de eisen voldeed die door de bondgenoten werden gesteld;
3. Wat het einddoel was van Europese integratie en wat de plaats was van de Politieke Unie in de discussies over het GBVB;
4. De plaats van het leger en de militaire macht in het Duits buitenlands beleid;
5. Een toekomstige visie op de Europese veiligheidsmogelijkheden.

Begin jaren '90 was het immers nog onmogelijk om te suggereren het Duits defensieapparaat te versterken, maar met het aantreden van de nieuwe coalitie waren er ook leden van een nieuwe generatie in de regering en in de Bondsdag gekomen, ondermeer de radicale studenten uit de jaren '60, zoals Joschka Fischer. Met De Groenen in de regering waaide er een pacifistische wind door het Duitse parlement, maar in eerste instantie wilde de coalitie van Schröder het buitenlands- en veiligheidsbeleid van Kohl voortzetten. De Kosovo-oorlog deed de coalitie echter toch van koers veranderen.[29]

Het initiatief van de Britse premier Tony Blair om toenadering tot Frankrijk te zoeken om het Europees buitenlands- en veiligheidsbeleid een nieuwe impuls te geven, dwong Duitsland echter ook tot handelen en het bepalen van zijn koers in het buitenlands- en veiligheidsbeleid. Blair plaatste namelijk in oktober 1998 (Raadsvergadering in Pörtschach) het GBVB weer op de Europese agenda; de Britten wilden een grotere leiderschapsrol gaan vervullen binnen de EU. De Fransen en Britten spraken elkaar op het Franse eiland Saint Malo en kwamen tot een overeenkomst die de militaire capaciteiten van de EU moesten bevorderen: de Saint Malo Declaratie. Blair sprak van een belangrijke stap voorwaarts in de Frans-Britse betrekkingen en de Fransen meenden dat hun eigen veiligheid en verdediging het beste gebaat waren bij Europese samenwerking en coördinatie. Niet alleen tijdens Saint Malo, maar ook op de Top van Helsinki (eind 1999) had het GBVB drie belangrijke impulsen gekregen:

1. De VS had, onder druk van het Congres, besloten dat Europa een groter deel van de lasten binnen de Atlantische alliantie op zich moest gaan nemen. Dit met het oog op angst voor *overstretch* en het alsmaar complexer worden van de internationale veiligheid wereldwijd;

[29] Miskimmon, *Germany and the Common Foreign and Security Policy*, 100-105 en 121-125.

2. De langdurige Franse wens om een Europese militaire macht op te zetten, in combinatie met het uitbreken van de Joegoslavië-oorlog, had het belang van de NAVO reeds aangetoond;
3. Het VK was na 50 jaar bereid om deel te nemen aan de Europese defensiediscussies.

De Duitsers waren verrast door het Britse optreden; het was het VK wél gelukt de Fransen aan hun zijde te krijgen en om een Europees militair apparaat op te stellen dat binnen de NAVO zou opereren. De Duitsers hadden een traditie van het niet snel inzetten van troepen, deels omdat het Duitse leger onvoldoende daartoe was uitgerust en deels doordat de procedure van het inzetten van Duitse troepen door de Bondsdag goedgekeurd moest worden. De Franse en Britse troepen daarentegen waren veel beter uitgerust om (snel) ingezet te worden bij (NAVO-) missies en hadden dat in het verleden ook in diverse omstandigheden veelvuldig gedaan. Bovendien stond Duitsland, bij monde van Fischer, geen militarisering van de EU voor. De Britten wilden niet dat het GBVB ten koste zou gaan van de transatlantische betrekkingen, die al sinds het einde van de WOII de basis vormden voor hun eigen buitenlands- en veiligheidsbeleid; het zou immers betekenen dat ze hun eigen leger in een Europees leger moesten integreren.[30]

Doordat de Duitse regering bij haar aantreden geen rekening had gehouden met het voortouw nemen in de voortgang van het GBVB, kon het in het begin ook niet meer doen dan reageren op de gebeurtenissen dan daadwerkelijk een rol spelen en een bijdrage leveren. Het uploaden van Duits beleid was dan ook niet aan de orde en de Rood-Groenen coalitie stelde bescheiden doelen vast:

> "The new federal government will strive to further develop CFSP [=GBVB – LAS] in the sense of more communitarisation of foreign and security policy. It will support majority decision-making, more foreign policy competencies and the strengthening of the European Security and Defense Identity.
>
> The new federal government will endeavour to develop the WEU on the basis of the Amsterdam Treaty."[31]

[30] Miskimmon, *Germany and the Common Foreign and Security Policy*, 105-108 en zie voor de Saint Malo Declaratie: Altantic Community Initiative (2000-2008), 'Franco-British Summit – Joint Declaration on European Defense, Saint Malo, 4 december 1998', URL: http://www.atlanticcommunity.org/Saint-Malo%20Declaration%20Text.html (1 juni 2012).
[31] Miskimmon, *Germany and the Common Foreign and Security Policy*, 109.

Het Kosovo-conflict deed Schröder het belang van het GBVB inzien en na de Saint Malo Declaratie ondernam de Duitse regering meer actie wat betreft haar buitenlands beleid. Aan de hand van *Kontinuität* (continuïteit), *Verlässlichkeit* (betrouwbaarheid) en *Berechenbarkeit* (voorspelbaarheid) liet Duitsland zien dat zijn beleidbeperkingen als gevolg van de Koude Oorlog voorgoed tot het verleden behoorden. De focus kwam meer op Europa te liggen, wat paste in het proces van normalisatie, of beter gezegd, Europeanisering: Duitsland ontkende overigens een grotere leiderschapsrol in Europa te willen spelen, maar het GBVB kwam overeen met grotendeels Duitse belangen, normen en beleidsvoorkeuren: samenwerking met Frankrijk en het VK, een verdieping van de GBVB-samenwerking en het onderbrengen van het Duitse buitenlands beleid binnen de EU en daarmee ook een groter rol in de transatlantische lastenverdeling, welke de Amerikanen voorstonden.[32]

Het kwam dan ook goed uit dat Duitsland het eerste half jaar van 1999 zowel voorzitter van de WEU was als van de Europese Raad. In het programma dat Duitsland voor zijn WEU-voorzitterschap had opgesteld, stond ondermeer dat er nagedacht moest worden over Europa's veiligheid en defensie in de toekomst en dat er verdere vormen van samenwerking ontwikkeld moesten worden tussen de NAVO en de Europese Veiligheids- en Defensie Identiteit binnen het Bondgenootschap ('Berlijn Plus'). Het verergeren van de situatie in Kosovo was voor de Duitsers, met name voor minister Fischer, reden om vaart te zetten achter het uitbreiden van de militaire mogelijkheden van de EU. De Duitsers zagen Brits-Duitse samenwerking op het gebied van veiligheid als een uitgelezen mogelijkheid om de relaties met de Britten te verbeteren. Daarom werd in februari 1999 het Duitse EU/WEU Voorzitterschap paper *Internal reflection of WEU on European Security and Defence* onder de EU-lidstaten verspreid. Het VK steunde de voorstellen van Duitsland en op 13-14 maart 1999 vond op slot Reinhartshausen (Duitsland), enkele dagen voordat het bombardement in Kosovo begon, een top plaats waar Duitsland zijn plannen voor het EVDB presenteerde:

1. De ministers van Defensie zouden hun collega's van Buitenlandse Zaken vergezellen tijdens hun ontmoetingen;
2. Een permanent lichaam met politieke en militaire expertise, bestaande uit EU-vertegenwoordigers;
3. Een EU-comité bestaande uit militaire vertegenwoordigers;

[32] Miskimmon, *Germany and the Common Foreign and Security Policy*, 109-111.

4. Een militaire staf met de capaciteiten om situaties te analyseren, inclusief strategische planning en eigen inlichtingenbronnen;
5. Andere bronnen, zoals een satellietcentrum en een Instituut voor Veiligheidsstudies.

Niet alle EU-lidstaten waren het helemaal met bovenstaande ideeën eens, maar er was ook geen algehele weerstand. De Duitsers waren grote voorstander van institutionele opbouw, terwijl de Britten enige kritiek hadden op het institutionele gehalte, maar niet op het 'eindproduct'. Reinhartshausen bleek een succesvol gevolg op Saint Malo.

Het EU-voorzitterschap zou merendeels gaan over Agenda 2000, het financiële pakket dat de EU-uitbreiding naar het oosten moest regelen. De bombardementen in Kosovo namen echter de meeste tijd in beslag en deed de EU onder Duits voorzitterschap de volgende verklaring uitgaan:

> "In the final analysis, we are responsible for securing peace and co-operation in the region. This is the way to guarantee our fundamental European values, i.e. respect for human rights and the rights of minorities, international law, democratic institutions and the inviolability of borders".[33]

[33] Miskimmon, *Germany and the Common Foreign and Security Policy*, 112-115.

3. De aanloop naar de Kosovo-oorlog (1998-1999)

Het laatste citaat uit hoofdstuk 2 bleek als een rode draad te lopen in de gebeurtenissen die volgden in de loop van 1999. Onder het bondskanselierschap van Schröder (1998-2005) nam Duitsland zoals gezegd voor het eerst deel aan gevechtsmissies buiten de eigen grenzen, namelijk aan de bombardementen op Servische doelen in Kosovo. Gezien de geschiedenis van Duitsland was er, zoals al eerder geconcludeerd, sprake van normalisatie; Frankrijk en het VK bijvoorbeeld zetten al langer militaire middelen in onder NAVO-vlag of in EU-verband, maar voor Duitsland was dit relatief nieuw. Duitsland was in 1996 al actief in een vredesmissie op de Balkan toen de zogenoemde Stabilisatiemacht werd voortgezet. In 1999 verleende Duitsland luchtsteun aan de NAVO om genocide tegenover de Albanese bevolking in Kosovo tegen te gaan en om een humanitaire ramp (vluchtelingenstroom) te voorkomen. Dit vond plaats van 24 maart tot en met 10 juni 1999 onder de naam Operation Allied Force (OAF). De operatie werd vervolgens door de Kosovo Force (KFOR) overgenomen en door de VN interim-regeringscommissie.[34]

3.1. Wat er aan het conflict voor af ging

In het westen was Kosovo lange tijd een onbekende Joegoslavische provincie. In de Joegoslavië-oorlog (1992-1995) vonden de meeste gevechten immers in Bosnië plaats. Kosovo was, en is volgens Servië en enkele Servische bondgenoten tot op heden nog steeds, een kleine zuidelijke provincie in Servië (zie de kaart van Kosovo in Bijlage 2); 90% van de ca. 2 miljoen mensen was etnisch Albanees, of "Kosovaars" en moslim; de overige 10% bestond uit Orthodox-christelijke Serviërs. Beide bevolkingsgroepen hadden historische banden met het gebied en betwistten daarom de heerschappij over datzelfde gebied. De Joegoslavische president Tito (1954-1980) verleende Kosovo een beperkte autonomie in 1974, wat het gebied behield totdat Slobodan Milošević eind jaren '80 Kosovo als zijn basis koos en vanwaar hij zijn plannen voor een groots Servië verkondigde. Ook schortte hij de autonomie op, wat de Kosovaren furieus maakten. Het Kosovaarse parlement stemde voor onafhankelijkheid en stelde een schaduwregering in. In 1996 werd het Kosovaarse bevrijdingsleger (UÇK) opgericht, dat de strijd aanging met het Servische leger.[35]

[34] Wagener, 'Normalization in Security Policy?', 79-81.
[35] J.S. Lantis, *Strategic Dilemma's and the Evolution Strategic Dilemmas and the Evolution of German Foreign Policy since Unification* (Westport 2002) 141-144; Th. U. Berger, 'A Perfectly Normal Abnormality: German Foreign Policy after Kosovo and Afghanistan', *Japanese Journal of Political Science* 3 (2002) 187-190 en A. Leithner, *Shaping German Foreign Policy. History, Memory, and National Interest* (Colorado 2009) 21-26.

Deze ontwikkelingen leidde al gauw tot ongerustheid bij Westerse leiders, ook bij de Duitse regering. Laatstgenoemde was er bij het uitbreken van de oorlog in Joegoslavië in 1992 al van overtuigd dat een conflict in Kosovo mogelijk tot grote gevolgen kon leiden in Bulgarije, Turkije en Griekenland. Aan het begin van de oorlog in Joegoslavië dacht Europa in samenwerking met de VN het conflict op te kunnen lossen. In 1994 greep de NAVO in door middel van het bestoken van Servische posities. Dit werd voornamelijk door de Amerikanen en Britten gedaan. In 1994 werd de Contactgroep opgericht, bestaande uit de VS, Rusland, het VK, Frankrijk en Duitsland. De Contactgroep adviseerde de VN-Veiligheidsraad en de NAVO-Raad en was ook betrokken bij de Dayton-Conferentie (1995) die formeel een einde maakte aan de oorlog in Joegoslavië door te bemiddelen tussen de Bosniërs en Kroaten. Toen maakten alleen Amerikanen en enkele Duitsers deel uit van de Contactgroep. Voor Duitsland was deze contactgroep dan ook een middel om invloed te vergaren in het vinden van een oplossing in de Balkan- en later ook in de Kosovo-crisis.[36]

3.2. Het handelen van Duitsland

Nadat de oorlog beëindigd was gingen de schermutselingen tussen de Serviërs en het UÇK door en het conflict escaleerde in 1998 toen de Servische president Milošević speciale politie-eenheden naar Kosovo stuurde, die zuiveringsacties hielden onder de Albanese minderheid in Kosovo. De Duitse minister Kinkel was in maart 1998 nog met zijn Franse collega Védrine naar Belgrado en Zagreb geweest om met Milošević te praten, zonder succes. Op 25 maart 1998 was de Contactgroep bijeen gekomen in Bonn om de situatie te bespreken. In de Bondsdag vroeg minister Kinkel dan ook steun voor een achttal voorwaardes die door de Contactgroep opgesteld werden. De regeringscoalitie van FDP en CDU/CSU en twee oppositieleden van de SPD en Bündnis 90/Die Grünen vielen hem bij. De acht punten waren als volg:

1. Er moesten onmiddellijk onderhandelingen geopend worden over de status van Kosovo met de leiders van de Kosovo-Albanezen, zonder voorwaarden daar aan vooraf;
2. Beide betrokken partijen moesten zo snel mogelijk bij elkaar komen en een plan opzetten;

[36] G. Joetze, 'Pan-European Stability: Still a Key Task?', in: H. W. Maull ed., *Germany's Uncertain Power. Foreign Policy of the Berlin Republic* (Basingstoke 2006) 155-157 en zie voor een beknopt overzicht voor de Balkanoorlog Ch. Schwarz-Schilling, 'Europa und die Krise im Kosovo und westlichen Balkan', *Zeitschrift für Außen- und Sicherheitspolitik* 5 (2012) 178-183 en Leithner, *Shaping German Foreign Policy*, 21-26.

3. Het doel was autonomie, niet de status quo en ook geen afscheiding [van Joegoslavië];
4. Belgrado moest gaan samenwerken met de OVSE;
5. Beide zijdes, met name de Servische politie en speciale eenheden, maar ook de Kosovo-Albanese extremisten moesten stoppen met het geweld;
6. Het wapenembargo tegen Servië dat op 9 maart 1998 in Londen was ingesteld, werd verlengd tot 31 maart 1998, met instemming van Rusland;
7. Na vier weken [eind april 1998] zou de Contactgroep de situatie opnieuw evalueren. Mocht Milošević opnieuw niet mee willen werken, dan moest de Contactgroep maatregelen nemen;
8. Servië zou zich verder isoleren en haar eigen ontwikkeling ondergraven als het niet mee zou werken aan een oplossing voor Kosovo; het land zou geen toegang tot het IMF hebben en ook niet tot de Wereldbank en tot Europa.

Kinkel benadrukte dat het belangrijk was om interesse te blijven tonen in de gehele Balkan, zodat zij zicht en toegang bleven houden op Europa. Bovendien had Duitsland circa 140.000 asielzoekers uit Kosovo opgenomen, waardoor, volgens Kinkel, Kosovo niet alleen een probleem van Milošević was, maar ook van Duitsland. Daarnaast had Duitsland ook zo'n DM 20 miljard beschikbaar gesteld voor de wederopbouw van het voormalige Joegoslavië; het was volgens hem dan ook niet meer dan redelijk dat de Bondsrepubliek daar politieke eisen tegenover zette. [37] Oppositielid van de SPD Günter Verheugen voegde daar aan toe:

> "Wir haben hier nicht nur eine Verantwortung; wir haben in der Tat auch ein Interesse, das stärker ist als das der meisten anderen europäischen Staaten. Wir können uns nicht auf den Standpunkt stellen, daß andere für uns lasten übernehmen und die Arbeit tun sollen, die für uns als Zielland möglicher Fluchtbewegungen ganz besonders wichtig sind. Wir müssen schon selber mitwirken und mithelfen. Darum ist es notwendig, daß wir bei der militärischen Sicherung des Friedensprozesses in Bosnien weiter mithelfen und daß die Bundeswehr dort ihre positive Rolle weiter spielt, und es ist wichtig, daß wir weiter daran arbeiten – mehr noch als in der Vergangenheit –, die zivilen

[37] Deutscher Bundestag (26 maart 1998) – 13. Wahlperiode, '224. Sitzung', *Plenarprotokoll 13/224*, URL: http://dipbt.bundestag.de/doc/btp/13/13224.pdf#P.20430 (28 juni 2012) 20433-20435.

> Voraussetzungen für eine stabile, sich selbst tragende Demokratie in Bosnien zu schaffen".[38]

Hij voegde er aan toe dat Kosovo al vele jaren een probleem vormde, net als de gehele regio. Het was jammer dat er eerst geweld uit moest breken, voordat de internationale politiek overging tot hectische en ongecontroleerde diplomatie. Hij kreeg hiervoor bijval van de SPD en van Joschka Fischer, de voorman van De Groenen en tegenspraak van het CDU/CSU en de FDP. Verheugen zei verder dat het herstellen van de voormalige autonomiestatus (onder Tito) niet meer voldoende was om de situatie op te lossen. Hij stelde voor om van Servië een federale republiek naar Duits model te maken. Kosovo zou dan een status krijgen gelijk aan die van Montenegro (provincie in het zuidwesten van Servië en ten westen van Kosovo, zie ook de kaart in Bijlage 2). Verheugen erkende echter ook dat Milošević dit als een bedreiging zou zien voor de eenheid van de Servische staat. Hij riep Kinkel dan ook op om met de Contactgroep een duidelijke positie ten opzichte van Servië in te nemen en om het voorgenomen wapenembargo te handhaven. Ook de VN-missie in Macedonië, aan de grens met Kosovo, moest verlengd worden en er moest een VN-missie komen aan de grens met Kosovo en Albanië. Dit zou uitstekend passen in de Duitse buitenlandpolitiek, aangezien "es ist niemals in Zweifel gezogen worden, daß Deutschland die europäischen Integrationsprozesse und die transatlantischen Strukturen klar und eindeutig unterstützt".[39]

Op 12 juni 1998 kwam de Contactgroep samen met de ministers van buitenlandse zaken van Canada en Japan. In een gezamenlijke verklaring riepen zij de regering in Belgrado op om het geweld te stoppen, om internationaal toezicht in Kosovo toe te laten en in overleg met de Hoge Commissaris voor de Vluchtelingen van de Verenigde Naties en met het Internationale Rode Kruis, de vluchtelingen naar hun huizen terug te laten keren. Ook riep de Contactgroep Milošević op om zijn verantwoordelijkheid jegens Kosovo te nemen. Ook werd er een investeringsverbod in Servië ingesteld en werden internationale tegoeden van de voormalige republiek Joegoslavië en van Servië bevroren. Alleen Rusland sloot zich hier niet bij aan.[40]

Het wapenembargo tegen Servië bleek onvoldoende, dus spraken de Europese ministers van Defensie en hun Amerikaanse collega op de NAVO-top in juni 1998 over

[38] Deutscher Bundestag (26 maart 1998) – 13. Wahlperiode, '224. Sitzung', *Plenarprotokoll 13/224*, URL: http://dipbt.bundestag.de/doc/btp/13/13224.pdf#P.20430 (28 juni 2012) 20435-20436.
[39] Ibidem.
[40] Government of Canada (12 juni 1998), 'Contact Group Joint Statement: Kosovo', URL: http://www.dfait-maeci.gc.ca/g8fmm-g8rmae/joint_statement_kosovo-en.asp (29 juni 2012).

militaire interventie. Europese regeringsleiders stonden in eerste instantie zeer sceptisch tegenover dit plan; de Duitse minister van Defensie Volker Rühe had zijn twijfels over de legitimiteit van de geallieerde militaire acties die zonder instemming van de VN-Veiligheidsraad zouden worden genomen. Voor Duitsland was een VN-mandaat zeer belangrijk om deel te kunnen nemen aan eventuele internationale militaire operaties. Er waren ook andere redenen die internationaal ingrijpen bemoeilijkten: ten eerste verslechterde de situatie in Kosovo zienderogen en was er dus haast geboden om adequaat te handelen; ten tweede had Clinton te maken met Congresverkiezingen en het Lewinsky-schandaal en toonde daarom weinig leiderschap inzake Kosovo; ten derde eiste een militair ingrijpen in Kosovo een nieuw strategisch concept, aangezien de Koude Oorlog voorbij was. Over het nieuwe concept bestond echter nog geen eensgezindheid. De aanhoudende aanvallen van Servische eenheden op het UÇK en de schokkende televisiebeelden van massaslachtingen waren het duwtje in de rug dat het Westen nodig had om daadwerkelijk in actie te komen. Minister Kinkel was één van de eerste voorstanders van militair ingrijpen vanuit de lucht, uiteraard onder VN-mandaat en onder gezag van de NAVO. Toen in september 1998 het aantal gevluchte Albanezen wederom gestegen was, tot 256.000, kwam de VN-Veiligheidsraad op 23 september 1998 met Resolutie 1199, waarin de Servische repressie sterk werd veroordeeld, maar er nog niet daadwerkelijk over militair ingrijpen werd gesproken.[41]

De VN-Resolutie sprak hoofdzakelijk haar afschuw uit over de situatie in Kosovo en over de gevolgen die dit voor de bevolking had. Resolutie 1199 hamerde vooral op humanitaire zorg, de oproep aan de strijdende partijen om de gevechten te staken en om op politieke wijze tot een overeenstemming te komen. De Resolutie speculeerde echter ook over een nieuwe status voor Kosovo, waarin de provincie meer autonomie zou krijgen: "reaffirming the objectives of resolution 1160 (1998), in which the Council expressed support for a peaceful resolution of the Kosovo problem which would include an enhanced status for Kosovo, a substantially greater degree of autonomy, and meaningful self-administration." Tegelijkertijd wilde de VN de Serviërs niet geheel tegen zich in het harnas jagen en toonde ook respect voor de soevereiniteit van Servië: "Reaffirming also the commitment of all Member States to the sovereignty and territorial integrity of the Federal Republic of

[41] Lantis, *Strategic Dilemma's and the Evolution Strategic Dilemmas*, 144-145; Joetze, 'Pan-European Stability', 155-157; A. Hyde-Price, 'Germany and the Kosovo War: Still a Civilian Power?', *German Politics* 10 (2001) 23-24; Berger, 'A Perfectly Normal Abnormality', 187-190; Schwarz-Schilling, 'Europa und die Krise im Kosovo und westlichen Balkan', 178-183 en Stöcher, *Krisen und Kriegen*, 177-184.

Yugoslavia."[42] Dit laatste was ook belangrijk met het oog op de toekomst; het was de humanitaire catastrofe die aan het plaatsvinden was die de VN tot ingrijpen noopte. Het ging de VN niet om de al dan niet terechte claim van Kosovo op onafhankelijkheid, hoewel Resolutie 1199 wel over verdergaande autonomie sprak.

In september 1998 won Gerhard Schröder (SPD) ondertussen in Duitsland de landelijke verkiezingen. Hiermee kwam een einde aan het tijdperk-Kohl (1982-1998). Hij vormde een coalitie met Bündnis 90/Die Grünen (De Groenen), die onder leiding van Joschka Fischer stonden. Samen met SPD'er en minister van Defensie Rudolf Scharping zouden Schröder en de tot minister van buitenlandse zaken benoemde Fischer het buitenlandse beleid van Duitsland gaan vormgeven.

Omdat er eerst voor de bemiddelingsstrategie werd gekozen, zette de Organisatie voor Veiligheid en Samenwerking in Europa (OVSE) in oktober 1998 de Kosovo Verificatie Missie (KVM) op, bestaande uit ongeveer 2000 mensen (in juni 1999 werden de taken van de KVM door de *Task Force Kosovo* overgenomen).[43] Tegelijkertijd werd de Amerikaanse Speciaalgezant Richard Holbrooke, onder goedkeuring van de Contactgroep, in oktober 1998 naar Belgrado gestuurd en hij introduceerde daar op 13 oktober 1998 de *Activation Orders* (ACTORD); gelimiteerde luchtaanvallen op Servische doelen waren geoorloofd en zouden binnen 96 uur kunnen plaatsvinden. Holbrooke benadrukte desondanks in een diplomatieke oplossing te geloven.[44] Duitsland speelde hierin geen rol, enerzijds doordat het sceptisch stond tegenover de KVM, anderzijds doordat het geen mensen beschikbaar had. Later verweet Duitsland de VS en het VK dat KVM bedoeld was om te mislukken, zodat militair ingrijpen het enige middel zou zijn. De VS immers wilden een snel en hevig NAVO-bombardement onder hun leiderschap. De Europeanen daarentegen, waaronder Duitsland, wilden een door de NAVO gecontroleerde vredesmacht, welke door middel van een akkoord met Servië en volgens ACTORD zou worden uitgevoerd. De Contactgroep organiseerde een bijeenkomst waar ook de Serviërs en Albanezen bij aanwezig waren om tot een overeenkomst te komen die de internationale status van de provincie zou vaststellen, inclusief de internationale aanwezigheid van militairen. De Serviërs kregen dit laatste pas op het laatste moment te

[42] Verenigde Naties (23 september 1998), 'Resolution 1199 (1998)', URL: http://www.un.org/peace/kosovo/98sc1199.htm (27 juni 2012).
[43] Organisatie voor Veiligheid en Samenwerking in Europa (25 oktober 1998), 'Kosovo Verification Mission set up', URL: http://www.osce.org/kosovo/58550 (29 mei 2012). Zie voor de KVM ook: Europese Unie (2009), 'Kosovo: Comprehensive Aproach 27/10/1998 (English) – Press: 353 Nr: 12276/98', *Consilium*, URL: (http://www.consilium.europa.eu/uedocs/cms_data/docs/pressdata/en/cfsp/ACF3A.htm (1 juni 2012).
[44] NAVO (13 oktober 1998), 'Statement to the Press - Following Decision on the ACTORD', URL: http://www.nato.int/docu/speech/1998/s981013a.htm (28 juni 2012).

horen. Velen, ondermeer de Duitse minister van buitenlandse zaken, Fischer hadden hun twijfels over de kans van slagen van deze opzet.[45]

Milošević stemde toe om een deel van het Servische leger terug te trekken en om OVSE-waarnemers toe te laten. Ook stond hij toe dat de NAVO met onbemande vliegtuigen over Kosovo vloog. Al snel bleek dat zowel de Serviërs als de Kosovaren de overeenkomst als een tijdelijk staakt het vuren beschouwden; in november 1998 laaide het geweld opnieuw op. De OVSE-waarnemers zaten midden in de frontlinie en het werd duidelijk dat er een oplossing voor de crisis moest komen.[46]

3.3. Continuïteit of verandering?

De Duitse participatie in de Kosovo-oorlog als vredesmacht hield drie dingen in: een sterke verantwoordelijkheid jegens de NAVO-bondgenoten, een morele en politieke verplichting tegenover het humanitaire leed in Kosovo en tenslotte de angst van asielzoekers- en vluchtelingenstromen. Dit laatste werd uiteraard niet hardop verkondigd. Wat precies de belangen van Duitsland zelf waren om deel te nemen aan de NAVO-operatie blijft gissen, maar het was mogelijk dat Duitsland, dat tenslotte zelf tijdens de Koude Oorlog beschermd werd door de NAVO en wiens leger sinds 1949 al opgenomen was in de NAVO-structuur, de continuïteit van de NAVO wilde helpen bewaren. Het Duitse leger was niet groot van omvang en nauwelijks in staat om grote militaire operaties aan te gaan. NAVO-samenwerking was dan de enige optie; Kosovo bewees dat de Duitse bijdrage aan de NAVO van toegevoegde waarde was.[47]

De regering-Schröder hanteerde min of meer dezelfde argumentatie. De postnationalistische instelling van met name Joschka Fischer maakte het mogelijk dat de regering haar steun aan de bombardementen aan de Duitse bevolking kon verkopen. Van de tot dan toe gevolgde koers van vredespolitiek en nauwe samenwerking met de VS werd langzaamaan wat afgeweken; in Duitsland was een idee van zelfbewustzijn ontstaan, waarin ruimte was voor verantwoordelijkheid, vooral vanuit moreel en humanitair oogpunt. Het Duitse parlement en de Duitse regering waakten er angstvallig voor dat de rol van de Bondsrepubliek op het wereldtoneel in internationaal verband plaatsvond; de twee wereldoorlogen wierpen nog steeds een lange schaduw over de Duitse (buitenland)politiek: het internationaal optreden in multilateraal verband werd steevast benadrukt; samenwerken

[45] Joetze, 'Pan-European Stability', 157-158.
[46] Lantis, *Strategic Dilemma's and the Evolution Strategic Dilemmas*, 145-146 en Joetze, 'Pan-European Stability', 155-157.
[47] Hyde-Price, 'Germany and the Kosovo War', 21-22 en Leithner, *Shaping German Foreign Policy*, 27-28.

met buur- en geallieerde landen was het enige denkbare middel voor Duitsland. Dit beleid werd in de Kosovo-crisis dan ook duidelijk voortgezet: Duitsland zag voor de EU en de VN duidelijk een onderhandelingsrol weggelegd en wilde alleen onder EU- en/of NAVO-vlag eventueel een bijdrage leveren. De Duitse grondwet bood door middel van Artikel 26 (zie Bijlage 1) ruimte voor een wat bredere interpretatie; in hoofdstuk 2 was immers al duidelijk geworden dat het om humanitaire redenen grondwettelijk wél mogelijk was om het Duitse leger in internationaal verband buiten de eigen grenzen in te zetten. Daarmee zette het in feite een soort traditie voort om net als ten tijde van de Koude Oorlog in Europees en/of NAVO-verband samen te werken.

Dus hoewel Duitsland zich op het eerste gezicht bescheiden opstelde, had het vanuit realistisch oogpunt de statuur van een grootmacht, met name op economisch vlak, maar zeker ook op politiek vlak; in de aanloop naar de bombardementen op Kosovo speelde Duitsland, in eerste instantie gedwongen door haar positie als EU-voorzitter, een belangrijke rol in de diplomatieke onderhandelingen. Deze liepen uiteindelijk spaak en leidde er toe dat Duitsland ook militaire verantwoordelijkheden om humanitaire redenen kreeg. De nieuwe invloeden als gevolg van de gebeurtenissen in Kosovo op de koers van het buitenlands- en veiligheidsbeleid brachten nieuwe verantwoordelijkheden en taken met zich mee, die verantwoord werden met de bevoegdheden en tradities zoals die in 1949 in de Duitse grondwet waren vastgelegd en waaraan de verenigde Bondsrepubliek nog steeds wenste vast te houden.

4. Operation Allied Forces (OAF)

In de winter van 1998-1999 verslechterde de situatie in Kosovo nog meer en nadat OVSE-waarnemers een massagraf hadden ontdekt waarin 45 geëxecuteerde burgers uit Račak lagen, was de belangstelling van Europese en Amerikaanse media gewekt. Tegelijkertijd en/ of mede hierdoor zorgde deze gruwelijke ontdekking er voor dat de NAVO sneller bereid was om in te grijpen; president Clinton vroeg de Europese leiders om steun voor diplomatieke onderhandelingen, met eventueel militair ingrijpen. De besprekingen tussen de Serviërs en Kosovo-Albanezen vonden in februari en maart 1999 plaats in het Franse Rambouillet. De Serviërs wezen het Akkoord van Rambouillet echter af en nadat de besprekingen in maart waren beëindigd, zette het Servische leger het geweld tegen de Kosovaren voort. De NAVO-bondgenoten begonnen toen te vermoeden dat Milošević van plan was om alle 1.8 miljoen Albanezen in Kosovo etnisch te zuiveren.

4.1. Situatie

Het akkoord dat in februari 1999 in het Franse Rambouillet werd opgesteld tussen Servië en de Kosovo-Albanezen, werd gesloten door de NAVO. De overeenkomst behelsde een periode van drie jaar waarin zelfbestuur, vrede en veiligheid en een definitieve oplossing voor Kosovo bereikt moesten worden. Na die drie jaar, in 2002 dus, zou er een internationale top belegd worden om te bepalen hoe de situatie in Kosovo definitief geregeld kon worden. Rambouillet werkte dus naar de zelfstandigheid van Kosovo toe en het was daarom ook niet verwonderlijk dat Servië het akkoord verwierp. Bovendien ging dit voorstel veel verder dan de VN-Resolutie 1199, waarin voor autonomie voor Kosovo werd gepleit.[48] De NAVO zag zich daarom geneigd om militair, in eerste instantie door middel van bombardementen, in te gaan grijpen.

Bondskanselier Schröder en de nieuwe minister van defensie Scharping (1998-2002) waren zoals gezegd eveneens voorstander van ingrijpen van buitenaf. Er was echter geen VN-mandaat, maar volgens Scharping vormde de VN-Veiligheidsraad niet de enige internationale rechtsinstitutie: de NAVO wilde zonder instemming van de VN handelen, omdat de Kosovaarse bevolking verdedigd moest worden; dit was geen binnenlandse kwestie van Joegoslavië meer, aldus de NAVO (de VN had in Resolutie 1199 echter ook het belang van

[48] Department of State – United States of America, 'Rambouillet Agreement – Interim Agreement for Peace and Self-Government in Kosovo', URL: http://www.state.gov/www/regions/eur/ksvo_rambouillet_text.html (27 juni 2012) en Department of State – United States of America (1 maart 1999), 'Understanding the Rambouillet Accords', URL: http://www.state.gov/www/regions/eur/fs_990301_rambouillet.html (27 juni 2012).

humanitaire hulp benadrukt, maar wilde niet overgaan tot militair ingrijpen). Schröder zette de voorzitter van de Groenen, Joschka Fischer, onder druk in te stemmen met ACTORD (dat door de Bondsdag goedgekeurd moest worden), omdat er anders wellicht geen Rood-Groenencoalitie zou komen. Fischer stemde uiteindelijk in, na de achterban van zijn pacifistisch georiënteerde partij uitgelegd te hebben dat door Milošević op basis van humanitaire gronden met militair ingrijpen te bedreigen alleen dan een vreedzame situatie in Kosovo kon worden bereikt. Fischer volgde daarmee Kinkel op als minister van buitenlandse zaken in het eerste kabinet Schröder. Daarnaast werd hij ook vicebondskanselier. Alleen de PDS (Partei des Demokratischen Sozalismus) stemde tegen; de vorige regeringscoalitie van CDU/CSU en FDP had de toezegging van Duitse troepen al gedaan en steunde nog steeds dit besluit. Op 24 maart 1999 stegen de eerste vier Duitse gevechtsvliegtuigen op vanaf de basis in Piacenza (Italië), waarmee Duitsland voor het eerst sinds het einde van de Tweede Wereldoorlog een militaire operatie uitvoerde.[49]

De PDS was als enige politieke partij in Duitsland tegen de NAVO-acties, omdat de partij van mening was dat het militaire ingrijpen tot méér in plaats van minder vluchtelingen zou leiden en dat de NAVO steeds meer een militaire interventiemacht aan het worden was en steeds minder kenmerken van een defensief bondgenootschap vertoonde. Binnen de PDS bestond ook de overtuiging dat internationale aangelegenheden door middel van samenwerking opgelost dienden te worden, dat wil zeggen, Europese veiligheidsproblemen moesten met Europese middelen, zoals de OVSE, opgelost worden. Volgens Miskimmon kwam deze houding deels voort uit Oost-Duitse sentimenten; de PDS was in 1989 ontstaan uit de voormalige Oost-Duitse SED (Sozialistische Einheitspartei Deutschlands). De partij die een tegenovergestelde overtuiging voorstond, was het CDU/CSU. Deze partij had het Duitse buitenlands beleid onder het bondskanselierschap van Kohl gevormd op vier institutionele pijlers, namelijk de EU, de NAVO, de OVSE en de VN. Het CDU/CSU verdedigde haar standpunt dat Duitsland verplicht was deel te nemen aan de KVM omdat het lot van de Kosovaren en hun veiligheid ook onder Duitse verantwoordelijkheid viel. De voorzitter van het CDU, Wolfgang Schäuble, zei bovendien dat het de taak was van democratische landen en van alle Europeanen om het doden van (mede-)burgers te stoppen. Ook de FDP steunde, net

[49] Lantis, *Strategic Dilemma's and the Evolution Strategic Dilemmas*, 146-150 en 153-157; Joetze, 'Pan-European Stability', 155-157; Hyde-Price, 'Germany and the Kosovo War', 22-23; Berger, 'A Perfectly Normal Abnormality', 187-190; Leithner, *Shaping German Foreign Policy*, 29-44; Miskimmon, *Germany and the Common Foreign and Security Police*, 121-127 en Stöcher, *Krisen und Kriegen*, 179-184.

als het CDU/CSU, Schröder en Fischer in hun argumenten dat er op humanitaire gronden in Kosovo ingegrepen moest worden.[50]

4.2. Wel of geen grondtroepen?

Militaire doelen en infrastructuur in zowel Servië als in Kosovo vormden hiertoe de doelen van de NAVO-geallieerden. Milošević moest gedwongen worden zich aan de eisen van Rambouillet te houden en een humanitaire ramp moest (verder) voorkomen zien te worden. De NAVO-geallieerden gingen er dan ook van uit dat de oorlog kort maar krachtig zou zijn, maar al snel werd duidelijk dat Milošević niet onder de indruk was van de bombardementen op zijn land. Sterker nog, de Serviërs namen de controle over in Kosovo tijdens de eerste dagen van de bombardementen, waardoor meer dan 500.000 Kosovaren uit hun huizen werden verdreven en vervolgens de grenzen met Albanië en Macedonië overstaken. De NAVO-bondgenoten moesten de oorlog voortzetten om de Serviërs alsnog een halt toe te roepen. Daarom werden in de periode april-mei 1999 humanitaire hulpoperaties in het leven geroepen, waarbij Duitsland DM 25 miljoen toezegde voor de opvang van de Kosovaarse vluchtelingen in de Albanese en Macedonische vluchtelingenkampen. Later kwam daar nog eens DM 24 miljoen bij en werden duizenden Kosovaarse asielzoekers in Duitsland opgevangen. Ondertussen leek de NAVO de oorlog te verliezen en in april-mei 1999 ontstond er onenigheid tussen de bondgenoten; zo wilde de Franse president Chirac (1995-2007) meer zeggenschap hebben over het verloop van de operatie. NAVO-bevelhebber generaal Clark (VS) zag daarom geen andere mogelijkheid dan dagelijks te overleggen met zowel president Chirac als met de Britse minister-president Blair (1997-2007). Dit maakte de besluitvorming niet eenvoudiger en daarom werd besloten tot het oprichten van een speciaal comité die de onenigheden over de militaire operatie moest wegnemen. De vijf ministers van buitenlandse zaken van de VS, het VK, Frankrijk, Duitsland en Italië hadden zitting in het comité. Minister Fischer speelde al snel een cruciale rol als scheidsrechter om de verschillende opvattingen tussen de NAVO-bondgenoten onderling te slechten. Hier viel het wel of niet inzetten van grondtroepen ook onder; over dat grondtroepen nodig waren om vrede af te dwingen bestond geen twijfel, maar een invasie van Kosovo en wellicht ook Servië zorgde voor verdeeldheid; het zou een veel omvangrijker en ook risicovollere operatie worden dan de luchtaanvallen. Frankrijk en het VK waren voorstander van het inzetten van grondtroepen, diverse andere

[50] Miskimmon, *Germany and the Common Foreign and Security Police*, 125-127 en Deutscher Bundestag (13 november 1998) – 14. Wahlperiode, 'Stenographischer Bericht 6. Sitzung', *Plenarprotokoll 14/6*, URL: http://dip21.bundestag.de/dip21/btp/14/14006.pdf (27 juni 2012) 357-375.

Europese bondgenoten, waaronder Duitsland, waren tegen; de Duitse regering werd aan zowel linker als rechter zijde onder druk gezet. De VS vreesde dat dit tot een scheuring van het bondgenootschap zou leiden. Deze verdeeldheid hield de hele maand mei aan – terwijl de bombardementen in volle gang waren – en uiteindelijk kwamen de vijf defensieministers van de VS, het VK, Frankrijk, Duitsland en Italië in het geheim samen op het ministerie in Bonn. Ze kwamen overeen dat er consensus bereikt moest worden over de inzet van grondtroepen.[51]

Een maand eerder, op 14 april 1999, had er twee dagen na de NAVO-bijeenkomst een informele Europese Raadsvergadering plaatsgevonden, waarbij de EU-lidstaten de NAVO-operatie tegen Servië steunden en tot de volgende besluiten kwamen:

- Alle mogelijke middelen, inclusief militair ingrijpen, waren geoorloofd om het moorden en de deportaties te stoppen;
- Er moest een multi-etnisch Kosovo komen;
- De EU steunde het initiatief van de VN-Secretaris-Generaal van 9 april 1999;
- De oproep aan Servië om onmiddellijk een einde te maken aan al het geweld, het terugtrekken van militaire eenheden en de speciale politiemacht en het laten stationeren van een internationale strijdmacht en de terugkeer van alle vluchtelingen;
- Volledige acceptatie door Joegoslavië van de eisen van de internationale gemeenschap en het opschorten van alle militaire maatregelen en ruimte bieden voor een politieke oplossing;
- Implementatie van Hoofdstuk VII van het VN-reglement ("Action with respect to threats to the peace, breaches of the peace, and acts of aggression");
- De Raad steunde de hernieuwing van een politiek akkoord gebaseerd op 'Rambouillet', inclusief een overgangsregering, een Kosovaarse politiemacht, vrije en eerlijke verkiezingen en de stationering van een internationale vredesmacht om de Kosovaren te beschermen;
- De betrokkenheid van Rusland om een oplossing voor de crisis te zoeken;
- Het bekrachtigen van de toezegging van de Veiligheidsraad op 8 april 1999 voor het verlenen van hulp aan de vluchtelingen;

[51] Lantis, *Strategic Dilemma's and the Evolution Strategic Dilemmas*, 150-153; Berger, 'A Perfectly Normal Abnormality', 187-190; Leithner, *Shaping German Foreign Policy*, 29-44 en Stöcher, *Krisen und Kriegen*, 179-184.

- De oproep tot een conferentie om de toekomst van Kosovo te bespreken.[52]

Hier op voortbordurend presenteerde minister Fischer op 6 mei 1999 het zogenoemde Vijfpuntenplan, ofwel het Fischer-plan. Tijdens deze bijeenkomst van de G8*-ministers van buitenlandse zaken in het Duitse Petersberg waren niet alleen enkele eisen van de NAVO opgenomen, maar kwam ook de Duitse diplomatie duidelijk naar voren:

1. Het einde van alle Servische militaire en politie-acties in Kosovo;
2. De terugtrekking van alle militaire troepen uit de provincie;
3. Het vrijwillig meewerken en uitleveren aan het Internationaal Strafhof [in Den Haag];
4. De onvoorwaardelijke terugkeer van vluchtelingen;
5. De inzet van een internationale vredesmacht in de provincie[53]

Het Fischer-plan leidde uiteindelijk tot de oprichting van het Stabiliteitspact voor Zuid-Europa dat weer rust in de Balkan moest brengen. Het pact bood Duitsland de mogelijkheid het eigen buitenlands beleid te uploaden naar Europees niveau. Ook was het een opstap naar een gezamenlijk buitenland- en veiligheidsbeleid voor Europa, waarbij Duitsland zich niet alleen tot de EU wendde, maar ook tot de NAVO, WEU en de VN. Het plan was dus multilateraal van opzet en moest EU-lidmaatschap voor de Balkanlanden tot gevolg hebben. Dit paste uitstekend in het Duitse streven naar EU-uitbreiding naar het oosten.[54]

Het Duitse parlement stelde bij monde van de liberale FDP (Freie Demokratische Partei) enkele kritische vragen omtrent de totstandkoming van dit puntenplan. Deze oppositiepartij leek te twijfelen aan het draagvlak binnen de EU voor het Duitse initiatief tot vrede in Kosovo. In een zestal kritische vragen wilde de partij vragen hoe het initiatief op het internationale toneel was goedgekeurd. Ook in de Bondsdag werd de minister hier op aangesproken. Minister Fischer verzekerde in zijn antwoord op de Bondsdagvragen dat zijn

[52] Miskimmon, *Germany and the Common Foreign and Security Police*, 115-116.
* De G8-landen waren (vanaf 1998) de VS, Canada, Japan, het VK, Frankrijk, Italië, Duitsland en Rusland. De G8 was eigenlijk de G7+Rusland.
[53] Joetze, 'Pan-European Stability', 158-159; Lantis, *Strategic Dilemma's and the Evolution Strategic Dilemmas*, 157-159; Hyde-Price, 'Germany and the Kosovo War', 27-29; M.A. Smith, 'Kosovo: Background & Chronology', *Conflict Studies Research Centre* (1999), 4. Zie voor de EU-verklaring: Europese Unie (1999), 'Kosovo: Declaration by the European Union/ Ahtisaari-Mission 31/05/1999 (English) – Press: 172 Nr: 8658/99', *Consilium*, URL: http://www.consilium.europa.eu/uedocs/cms_data/docs/pressdata/en/cfsp/ACF6E.htm (1 juni 2012).
[54] Miskimmon, *German and the common foreign and security policy*, 127-129 en 130-133.

Fischer-plan met al zijn EU-collega's was afgestemd. Het Fischer-plan dat door de G8 was besproken werd in feite een EU-plan. Het initiatief was weliswaar buiten de officiële agenda van de NAVO-bijeenkomst van ministers van buitenlandse zaken om besproken op 12 april 1999, maar het was wel degelijk opgenomen in de slotverklaring die de staatshoofden en regeringsleiders op 23 april 1999 hadden doen uitgaan naar aanleiding van de NAVO-top. De slotverklaring hield ondermeer in dat de EU het militair ingrijpen zou opschorten en op een politieke oplossing zou aansturen. Fischer wees verder op de noodzaak om met Rusland te overleggen over de situatie in Kosovo. Hiervoor was een bezoek van de speciale Russische gezant in Joegoslavië, Viktor Tsjernomyrdin, op 29 april 1999 in Bonn gepland en de Duitse staatssecretaris voor buitenlandse zaken, Ischinger zou een dag later naar Moskou gaan. Ook de G8-bijeenkomst van de ministers van buitenlandse zaken op 6 mei in Petersberg zou aangegrepen worden om het principeakkoord voor Kosovo, het Fischer-plan, te tekenen (VN-resolutie 1244(1999)). Fischer benadrukte dat alle neuzen in de EU dezelfde kant op stonden.[55]

De inzet van grondtroepen leidde echter tot verhitte discussies in het Duitse parlement en bracht het voortbestaan van het kabinet Schröder-Fischer in gevaar. In het geheim werkte Duitsland mee aan de troepeninzet, maar politiek gezien zou dit onmogelijk zijn, omdat er veel weerstand bestond bij diverse partijen, waaronder bij Fischers eigen Groenen. Fischer poogde de linkervleugel in de Bondsdag te overreden met het argument dat als Duitsland zich van het westen zou vervreemden, de Duitse belangen minder goed nagestreefd konden worden; multilateralisme was de basis voor het nastreven van de Duitse belangen, zo benadrukte hij. Tijdens de partijbijeenkomst in Bielefeld (13 mei 1999) was het er op of er onder voor de Rood-Groenencoalitie; uiteindelijk bereikten de partijleden een compromis, waarbij de bombardementen door konden gaan, totdat de Kosovaarse vluchtelingen weer naar huis konden. Schröder vertelde president Bill Clinton tijdens zijn bezoek dat Duitsland het militaire ingrijpen zou blijven steunen, maar dat Duitsland geen grondtroepen zou sturen. De regeringscoalitie wekte de indruk niet geheel onwillig tegen de inzet van grondtroepen te

[55] Deutscher Bundestag (22 april 1999) – 14. Wahlperiode, 'Kleine Anfrage der Abgeordneten Ulrich Irmer, Dr. Helmut Haussmann, Dr. Wolfgang Gerhardt, Hildebrecht Braun (Augsburg), Günther Friedrich Nolting, Jörg van Essen und der Fraktion der F.D.P. – Drucksache 14/844', *Deutsche Iniatieve zu einer politischen Lösung des Kosovo-Konfliktes*, URL: http://dipbt.bundestag.de/doc/btd/14/008/1400844.pdf (25 juni 2012); Deutscher Bundestag (17 mei 1999) – 14. Wahlperiode, 'Antwort der Bundesregierung auf die Kleine Anfrage der Abgeordneten Ulrich Irmer, Dr. Helmut Haussmann, Dr. Wolfgang Gerhardt, weiterer Abgeordneter und der Fraktion der F.D.P. – Drucksache 14/1076', *Deutsche Initiatieve zu einer politischen Lösung des Kosovo-Konfliktes*, URL: http://dipbt.bundestag.de/doc/btd/14/010/1401076.pdf (25 juni 2012) en Deutscher Bundestag (17 november 2000) – 14. Wahlperiode, 'Stenographiser Bericht 134. Sitzung', *Protokoll 14/134*, URL: http://dip.bundestag.de/long.php (27 juni 2012) 12968-12992. Zie voor VN-Resolutie 1244 (1999) ook http://www.nato.int/kosovo/docu/u990610a.htm (29 juni 2012).

staan, maar hij werd behalve door links ook door de conservatieven onder druk gezet; zij waren weliswaar voor diplomatieke druk, maar wezen de inzet van grondtroepen af zonder dat daar onderhandelingen aan vooraf waren gegaan; de Bondsdag had immers alleen een mandaat afgegeven voor beperkt militair ingrijpen, niet voor een algehele oorlog in Kosovo. Washington echter drong er dringend bij Schröder op aan om toch troepen beschikbaar te stellen, maar eind mei bleef Schröder bij zijn standpunt dat Duitsland geen grondtroepen zou leveren. 61% van de Duitse bevolking echter was in maart 1999 van mening dat de NAVO-bombardementen nodig waren en 57% vond dat zolang Milošević niet toegaf aan de eisen van de geallieerden er gebombardeerd moest blijven worden. In april bleek de steun van de bevolking enigszins afgenomen; de kosten waren enorm opgelopen en steeds meer Duitsers vonden dat hun land intussen genoeg had gedaan door begin jaren '90 al enkele honderdduizenden Bosnische moslims op te vangen en nu ook Kosovaarse vluchtelingen het land binnen te laten. Slechts 41 % van de Duitse bevolking was in april 1999 voorstander van het voortzetten van de luchtaanvallen en 31% was voor het opschorten van de bombardementen zodat de diplomatieke onderhandelingen voortgezet konden worden. Schröder had behalve van de Bondsdag ook weinig steun van de Duitse bevolking voor het voortzetten of verdiepen van het militair ingrijpen in Kosovo. Uiteindelijk kwam het niet tot de inzet van grondtroepen en zowel Rusland en China eisten dat het bombarderen zou stoppen voordat er een diplomatieke oplossing zou worden gezocht.[56]

Op 16 juni 1999 hield bondskanselier Schröder een toespraak in de Bondsdag, waarin hij meedeelde dat dankzij de inspanningen van de G8-landen in Petersberg er een doorbraak in het conflict in Kosovo was bereikt, inclusief een resolutie van de Veiligheidsraad. Hij oogstte hiermee applaus van zijn eigen SPD en van zijn coalitiepartner De Groenen. Hij vervolgde met een korte terugblik op de inzet van de vredestroepen in Kosovo. Hij noemde de enthousiaste reacties van de Kosovo-Albanese bevolking. Het was volgens de bondskanselier nu de taak van KFOR en van het interim-bestuur om het vertrouwen van zowel de Kosovo-Albanese bevolking als van de Serviërs die in Kosovo woonden, niet te beschamen. Hij blikte alvast vooruit op de G8-top in Keulen (18-22 juni 1999), waar de toekomst van de Balkan zou worden besproken; het leed geen twijfel dat de internationale gemeenschap voor een deel de

[56] Lantis, *Strategic Dilemma's and the Evolution Strategic Dilemma*, 146-157; Joetze, 'Pan-European Stability', 155-157; Hyde-Price, 'Germany and the Kosovo War', 24-27; Berger, 'A Perfectly Normal Abnormality', 187-190; Leithner, *Shaping German Foreign Policy*, 29-33; Miskimmon, *Germany and the Common Foreign and Security Police*, 119-125 en R. Cohen, 'Crisis in the Balkans: Diplomacy; Schroder's Blunt 'No' to Ground Troops in Kosovo Reflects Depth of German Sensitivities', *New York Times*, 20 mei 1999, URL: http://www.nytimes.com/1999/05/20/world/crisis-balkans-diplomacy-schroder-s-blunt-no-ground-troops-kosovo-reflects-depth.html?pagewanted=all&src=pm (29 juni 2012).

wederopbouw van de Kosovo zou bekostigen. Schröder stelde dan ook voor om hiervoor een speciale Donorconferentie te houden. Ook hiervoor kreeg hij bijval van zijn regeringscoalitie.[57]

Voor de Duitsers was de betrokkenheid van de Russen bij de oplossing van het Kosovo-conflict zeer belangrijk; Duitsland maakte duidelijk dat het zijn NAVO-bondgenoten steunde en probeerde tegelijkertijd de Russen aan de NAVO-zijde te krijgen, wat ook ten kosten moest gaan van de Russische steun aan Servië. De Russen zagen de Serviërs als hun broeders en steunden hen. Tegelijkertijd wilden ze ook niet aan de zijlijn toekijken hoe de VS en hun bondgenoten het conflict in Kosovo aanpakten en mogelijk ook oplosten. Het bleek een gouden zet te zijn om de Russen er bij te betrekken, omdat zij wél in staat waren de Serviërs verder onder druk te zetten. In mei-juni 1999 vonden er ook diverse ontmoetingen plaats over de rol en de toekomst van het EVDB en de coördinerende rol van de EU/WEU in de vredesonderhandelingen tussen de Serviërs en Kosovo-Albanezen. Tijdens de NAVO-top op 19 mei benadrukte Schröder nogmaals tegen de inzet van grondtroepen te zijn. Tijdens een G8-ontmoeting in Bonn vonden de onderhandelingen plaats tussen de belangrijkste regeringsleiders over de Kosovo-crisis. Bondskanselier Schröder reisde van China – de Chinese ambassade in Belgrado was kort daarvoor per ongeluk gebombardeerd – naar Helsinki en naar Rome om met delegaties aldaar de mogelijke oplossingen te bespreken en nogmaals te benadrukken dat hij een politieke oplossing voorstond. Tijdens de G8-top in Keulen (juni 1999) bleek zijn aanpak te werken: de Finse president Ahtisaari, die al langer bij de onderhandelingen betrokken was en de Russische afgezant Tjernomyrdin sloten een definitieve overeenkomst met Milošević; deze ging alsnog akkoord met Rambouillet, waarmee de Kosovo-oorlog tot een einde kwam.[58]

De spanningen tussen de diverse bevolkingsgroepen waren echter nog steeds niet weggenomen. Daarom werd op voorspraak van met name minister Fischer zoals gezegd het Stabiliteitspact voor de Balkan opgericht. Het pact bestond uit drie werktafels (*working tables*); één voor democratisering en mensenrechten, een tweede voor economische wederopbouw en ten derde een werktafel voor veiligheid. In het begin had elke werktafel voornamelijk de taak om wederopbouwfondsen en de activiteiten van donoren te coördineren.

[57] Deutscher Bundestag (16 juni 1999) – 14de kiesperiode, 'Stenographiser Bericht 44. Sitzung', *Protokoll 14/44*, URL: http://dipbt.bundestag.de/doc/btp/14/14044.pdf#P.3606 (29 juni 2012) 3606.
[58] Joetze, 'Pan-European Stability', 158-159; Lantis, *Strategic Dilemma's and the Evolution Strategic Dilemmas*, 157-159; Hyde-Price, 'Germany and the Kosovo War', 27-29; Miskimmon, *Germany and the Common Foreign and Security Police*, 115-119 en 129-130 Smith, 'Kosovo: Background & Chronology', 4. Zie voor de EU-verklaring: Europese Unie (1999), 'Kosovo: Declaration by the European Union/ Ahtisaari-Mission'.

Later werden de werktafels ook ingezet om gemeenschappelijke problemen op te lossen en om gedeelde strategieën aan te dragen. Het Stabiliteitspact had een breed mandaat en kreeg internationale steun, zodat het makkelijker was om Zuidoost-Europese regio's er van te overtuigen deel te nemen aan diverse samenwerkingsprogramma's. Deze regionale samenwerking onder de paraplu van het Stabiliteitspact leidde tot politieke, economische en sociale successen en vroeg om een aangepast samenwerkingsprogramma. Daarom werd het Stabiliteitspact omgedoopt in de Regionale Samenwerkingsraad (*Regional Co-operation Council*) in 2008.[59]

4.3. Conclusie

Nadat duidelijk was geworden dat praten met Milošević geen oplossing zou brengen, nam de druk toe op de NAVO om militaire actie te ondernemen, aangezien het humanitaire leed zo omvangrijk was geworden. Het wel of niet inzetten van grondtroepen werd gebaseerd op het feit dat Milošević zo snel mogelijk gestopt diende te worden en omdat de bombardementen op Servische doelen weinig effect leken te hebben. Deze beslissing diende unaniem en op multilaterale wijze genomen te worden door de NAVO-bondgenoten, voorafgegaan door uitgebreide politieke en diplomatieke onderhandelingen. Het participeren in luchtaanvallen was al een hele stap voor Duitsland; het deelnemen aan grondacties betekende opnieuw een grote stap in de voortgang van het Duitse buitenlands- en veiligheidsbeleid, een stap te ver en zou het einde hebben betekend voor de Rood-Groene coalitie. Bovendien ging dit in tegen het principe dat Duitsland alleen zou deelnemen aan vreedzame missies. Schröder bleek onder druk van de Bonsdag minder gevoelig voor de realistische politiek dat Duitsland onvoorwaardelijk militaire middelen zou leveren als de internationale gemeenschap daar om vroeg. De Duitse tegenstand voor een grondoffensief in Kosovo was dus in feite een voortzetting van het 'oude' buitenlands- en veiligheidsbeleid.

Daarnaast, en dit werd niet hardop gezegd, was zoals in hoofdstuk 2 al naar voren kwam, het Duitse leger onvoldoende uitgerust om aan een grondoffensief mee te doen. Het had weliswaar een kleine bijdrage kunnen leveren, maar dat zou niet gepast hebben bij de status van een grootmacht als Duitsland. Op diplomatiek vlak kon Duitsland daarentegen wel gewicht in de schaal leggen. Duitsland bleef voorstander om via de NAVO en de EU tot een diplomatieke oplossing te komen. Het Vijfpuntenplan van Fischer onderstreepte dit. De wens van de Bondsrepubliek om de Russen actief bij het vredesplan voor Kosovo te betrekken,

[59] Regional Cooperation Council (2005) – Stability Pact for South Eastern Europe, 'About the Stability pact', URL: http://www.stabilitypact.org/ (29 juni 2012).

zorgde voor een doorbraak en deed Milošević uiteindelijk capituleren. Multilateraal overleg en het Fischer-plan pasten dus eveneens in de traditie van Duitsland om haar eigen beleidsvoorkeuren ook op multilaterale wijze naar Europees niveau te tillen. Dit gold ook voor het Stabiliteitspact, dat voor Duitsland een middel was om de Europese stabiliteit te garanderen; Duitsland was met name economisch gezien gebaat bij een stabiel Europa. In Duitsland zelf zag men het Stabiliteitspact dan ook als een bindmiddel tussen het conflict in Kosovo en de toekomstige integratie van de regio in de transatlantische structuur. Minister Fischer zag dit streven zelf als een breuk met de Kohl-periode, waarin de regering niet streefde om na jaren van conflicten vrede en stabiliteit op de Balkan te bewerkstelligen.[60]

[60] Miskimmon, *Germany and the foreign and security policy*, 133-137.

5. Na de oorlog

De NAVO-bombardementen hadden uiteindelijk 79 dagen geduurd, waarbij alle NAVO-lidstaten hun politieke steun hadden verleend en 10 landen ook militaire ondersteuning aan de NAVO hadden gegeven. De VS hadden echter 75% van de inzet voor hun rekening genomen, waarmee duidelijk werd dat Europa nog altijd afhankelijk was van de VS als het ging om de veiligheid in de eigen (Europese) regio.[61]

Nadat Servië verslagen was, stond de internationale gemeenschap voor de lastige taak om structuur aan te brengen in Kosovo. Centraal stond de veilige terugkeer van de Kosovaarse vluchtelingen, het terugtrekken van de Servische troepen en het opzetten van een programma om de maatschappelijke structuur in Kosovo weer te herstellen. KFOR zou met een vredesmacht van 50.000 troepen hiervoor moeten zorgen en UNMIK (United Nations Interim Administration Mission in Kosovo) zou verantwoordelijkheid dragen voor het dagelijks bestuur in Kosovo. Daarnaast werd dus ook het Stabiliteitspact voor Zuidoost-Europa opgericht, met als einddoel EU-lidmaatschap. Minister Fischer was hier zoals uit het vorige hoofdstuk bleek een groot voorstander van. Ook Servië moest weer terugkeren naar de internationale gemeenschap (VN en OVSE), tenminste, dit was het doel van Duitse diplomaten. Op de informele Raadsvergadering op 14 april 1999 werd de toekomst van de regio besproken en op 17 mei werden Fischers voorstellen (Vijfpuntenplan) en die voor het Stabiliteitspact door de EU aangenomen. Na de verkiezing van Vojislav Koštunica tot president van Servië in 2000 laaide de onrust echter weer op tussen de Serviërs en het Kosovaarse Bevrijdingsleger (UÇK) in Zuid-Servië en West-Macedonië, waarbij op hevig aandringen van de NAVO en de EU beide partijen gedwongen werden tot een wapenstilstand en aangespoord werden om (met internationale hulp) naar een politieke oplossing te zoeken. Beide partijen wilden dat de NAVO aanwezig bleef om voor stabiliteit te zorgen en de Albanese opstandelingen zou ontwapenen.

5.1. Het stabiliseren van de rust en veiligheid in Kosovo

De UNMIK werd vanaf 11 juni 1999 door de speciale gezant van de secretaris-generaal van de NAVO geleid. De UNMIK kwam voort uit Resolutie 1244. De OVSE nam de institutionele opbouw van Kosovo voor haar rekening en EULEX de wetgeving, welke onder gezag van de VN kwam te staan (vanaf 2008 kreeg EULEX steeds meer eigen

[61] Stöcher, *Krisen und Kriegen*, 183-184.

verantwoordelijkheid). Het hoofdkwartier van UNMIK bevond zich in de Kosovaarse hoofdstad Priština en had dependances in Mitrovica en Pejë/Pec. Ook in de Macedonische hoofdstad Skopje had UNMIK een kantoor dat de diplomatieke relaties onderhield met de lokale en regionale autoriteiten en dat het vervoer en de levering van goederen coördineerde. Het VN-kantoor in Belgrado tenslotte onderhield de diplomatieke betrekkingen met de Servische leiders.[62] De UNMIK-missie werd door KFOR ondersteund en in de Kumanovo Military Technical Agreement stonden hun taken vastgelegd. Dit was ondermeer er op toezien dat de Serviërs hun troepen terug trokken en dat zowel de Serviërs als de Kosovo-Albanezen zich aan de voorwaarden van KFOR zouden houden.[63] KFOR bestond uit 6300 militairen uit 23 NAVO-landen en 8 niet-NAVO-landen. Het Stabilisatie- en Associatieproces (SAP) voor Servië, dat door de EU werd geïnitieerd, startte in november 2000. Ook was er zicht op EU-lidmaatschap. Kosovo hoorde op dat moment nog steeds bij Servië, hoewel een splitsing tussen de twee landen door het NAVO-ingrijpen onontkoombaar leek te gaan worden. In november 2001 vonden de eerste verkiezingen in Kosovo plaats en in februari 2002 kreeg het land instrumenten om zelfstandig te kunnen functioneren; door middel van de Provisional Institutions of Self-Government (PSIG) konden er een president, premier en een parlement ingesteld worden. UNMIK bleef echter wel eindverantwoordelijk, maar het was het PSIG dat in januari 2005 het Kosovo-Actieplan aannam, waardoor er een (apart) Europees partnerschap voor Kosovo kwam.[64]

Ondanks de eerdere pogingen van de internationale gemeenschap om de Serviërs en de Kosovo-Albanezen te assisteren bij het vinden van een oplossing voor het multi-etnische probleem dat aan de onlusten ten grondslag lag, bleek dat er nog een lange weg te gaan was om de regio stabieler te maken en om er een democratische rechtstaat van te maken. De Europese Raad kwam tussen 26 en 30 april 2004 tot een vijftiental conclusies. Ondermeer dat de recente uitbraak van geweld aantoonde dat er een terugval had plaatsgevonden in Kosovo en dat de internationale gemeenschap daar deels verantwoordelijk voor was, doordat het de aandacht voor Kosovo had laten verslappen.[65] De EU bleef actief in Kosovo als OVSE, maar

[62] Verenigde Naties (23 september 1998), 'Resolution 1199 (1998)', URL: http://www.un.org/peace/kosovo/98sc1199.htm (27 juni 2012) en Verenigde Naties – UNMIK (10 juni 1999), 'Resolution 1244 (1999)', URL: http://www.unmikonline.org/Pages/1244.aspx (26 juni 2012).
[63] Idem (9 juni 1999, 2 augustus 1999 geüpdatetet), 'Kumanovo Military Technical Agreement – between the International Security Force ("KFOR") and the Governments of the Federal Republic of Yugoslavia and the Republic of Serbia', URL: http://www.unmikonline.org/Pages/kumanovo.aspx (26 juni 2012).
[64] Europa Nu, 'Toetreding Kosovo tot de Europese Unie', URL: http://www.europa-nu.nl/id/vh9ieqw4l8x7/toetreding_kosovo_tot_de_europese_unie (29 juni 2012).
[65] Deutsche Bundestag (29 april) – 15. Wahlperiode, 'Unterrichtung durch die Delegation der Bundesrepublik Deutschland in der Parlamentarischen Versammlung des Europarates. Tagung der Parlamentarischen

de EU besefte dat de kwestie snel opgelost diende te worden (wat tot op heden helaas nog steeds niet is gelukt). Günter Joetze verweet dit deels aan Duitsland, omdat het als centraal land de voorkeur gaf aan een alternatieve boven een preventieve interventie. Een preventieve inventie paste echter niet in het Duitse buitenland- en veiligheidsbeleid voor Europa. Naar aanleiding van de onrust kwam er een Europees partnerschap voor Servië en Montenegro – deze staatsunie bestond van 2003 tot en met 2006 – en Kosovo. Daarnaast werd er speciaal voor Kosovo het Stability Tracking Mechanism opgezet, omdat niet alle EU-staten Kosovo's onafhankelijkheid erkenden en de EU ook niet wilde dat Kosovo zich van Europa zou afzonderen. In 2008 wilde de EU een einde maken aan UNMIK en het bestuur over laten nemen door de VN. Rusland was echter tegen omdat dat dan de onafhankelijkheid van Kosovo zou impliceren, iets waar Rusland een fel tegenstander van was. Daarom werd besloten UNMIK zijn taken in theorie te laten vervolgen, maar de EU in de praktijk het werk te laten uitvoeren. De status van Kosovo zou dan ongedefinieerd blijven, waardoor dit een acceptabele oplossing voor zowel Servië als voor Rusland was. In 2010 was Servië pas bereid om de dialoog over de toekomst van Kosovo aan te gaan. Namens de EU voert Robert Cooper sinds die tijd de onderhandelingen.[66]

Tot op heden heeft de speciaal gezant van UNMIK de leiding over het dagelijks bestuur van Kosovo. Dit zal zo blijven totdat er een oplossing is bedacht voor de toekomstige status van Kosovo; hoewel Kosovo op 17 februari 2008 zich onafhankelijk verklaarde, is dit lang niet door alle landen erkend. Duitsland erkende Kosovo op 20 februari 2008 en de Duitse Bondsdag stemde in met het openen van een ambassade in de Kosovaarse hoofdstad. Duitsland voelde zich ook als Contactgroeplid verbonden met Kosovo en had zich sinds 1999 al ingezet om van Kosovo een democratische rechtstaat te maken, inclusief de opbouw van bijbehorende instituties en de wederopbouw van de infrastructuur en de economie. In 2010 was er een groep Kosovaarse diplomaten-in-opleiding naar Duitsland gekomen om een vier weken durende training te volgen. Ook was Duitsland met 2600 soldaten de grootste KFOR-troepenleverancier in Kosovo.[67]

Versammlung des Europarates vom 26. bis 30. April 2004 in Straßburg', *Drucksache 15/4082*, URL: http://dipbt.bundestag.de/doc/btd/15/040/1504082.pdf (29 juni 2012) 15-17.

[66] Joetze, 'Pan-European Stability', 159-160, 163-165; Lantis, *Strategic Dilemma's and the Evolution Strategic Dilemmas*, 159 en Miskimmon, *Germany and the Common Foreign and Security Police*, 127-133 en Europa Nu, 'Toetreding Kosovo tot de Europese Unie',

[67] Deutsche Botschaft Priština, 'Außen- und Europapolitik: Deutschland und Kosovo', URL: http://www.pristina.diplo.de/Vertretung/pristina/de/03/Bilaterale__Beziehungen/Bilaterale__Beziehungen.html (29 juni 2012) en Deutsche Botschaft Priština, 'Kosovo baut diplomatischen Dienst auf – mit deutscher Unterstützung', URL: http://www.pristina.diplo.de/Vertretung/pristina/de/Seite_20Lehrgang_20f_C3_BCr_20Diplomaten.html (29 juni 2012).

5.2. De invloed op het Duitse buitenland- en veiligheidsbeleid

De inzet van Duitse troepen in Kosovo in 1999 zorgde voor enige discussie binnen Duitsland, vanwege het verleden en vanwege de Duitse status als civiele macht. Het debat over Kosovo in Duitsland toonde aan dat Duitsland zich moreel en politiek gezien verplicht voelde de Kosovaarse bevolking te hulp te schieten, maar niet meteen met militair ingrijpen. Niet alleen de Duitse bevolking was deze mening toegedaan, maar ook de Duitse politiek reageerde in eerste instantie voorzichtig op het voorstel om in Kosovo te interveniëren. In het Duitse parlement gingen diverse debatten aan dit besluit vooraf, waarin een enigszins pacifistisch en passief karakter zat. De Duitse regering voelde zich echter ook verantwoordelijk om de letterlijk in het nauw gedreven Kosovaarse bevolking te hulp te komen, waardoor de regering zich een actievere rol aanmat. Samenwerking met andere westerse democratieën onder de NAVO vormde hierbij ook een argument. Volgens Hyde-Price was dit typisch een kenmerk van een civiele macht.[68]

Op 24 oktober 2000, twee jaar na het aantreden van de Schröder-coalitie, concludeerde het CDU/CSU dat het Duitse buitenlands- en veiligheids beleid gefaald had; dat het een gebrek toonde aan visie en dat het eenzijdige doelen nastreefde. Zo vond het CDU/CSU dat het buitenlandsbeleid te veel op Europa was gericht en dat de rest van de wereld, zoals de problemen in Afrika, de aanwezigheid van kern- en massavernietigingswapens, klimaatveranderingen, enz., daar ondergeschikt aan werd gesteld. Daarnaast zou Duitsland de relatie met de VS weer moeten verstevigen, in plaats van de transatlantische kloof steeds wijder te laten worden op het gebied van internationale kwesties en handelsgeschillen. Ook het ‘amateuristische’ gedrag van de Bondsregering jegens het ter discussie stellen van de nucleaire doctrine van de NAVO deed het buitenlands beleid van Duitsland geen goed, althans in de ogen van het CDU/CSU. Ten derde was het de oppositie van het CDU/CSU niet duidelijk hoe de regering aan haar verplichtingen aan Europa kon voldoen in het toezeggen van het beschikbaar stellen van meer troepen, aangezien het defensiebudget in een periode van vier jaar met DM 20 miljard verlaagd was door de coalitie. Bovendien ontbrak de financiële basis om het leger te hervormen. Als Duitsland haar militaire verplichtingen aan het NAVO-bondgenootschap en de EU niet na kon komen, zou dat ten koste gaan van de Duitse invloed binnen Europa en de wereld. De oppositie riep de regering dan ook op om haast te maken met een effectief Europees veiligheids- en defensiebeleid, wat onafhankelijk van maar ook in dienst van de NAVO kon optreden. Hiervoor moest het Duitse leger breder worden

[68] Hyde-Price, ‘Germany and the Kosovo War’, 30-32 en Leithner, *Shaping German Foreign Policy*, 44-47.

uitgerust, ofwel, er moest meer budget naar defensie. Ook spoorde de coalitie de regering aan om de KFOR- en UNMIK-missies actiever te gaan steunen. De spanningen tussen de Serviërs en Kosovaren liepen ondertussen opnieuw op en er dreigde een situatie te ontstaan waarin KFOR niet langer als bondgenoten zouden worden gezien door de Kosovaarse bevolking. Het CDU/CSU beschuldigden de SPD en De Groenen er van onnodige wereldwijde irritatie veroorzaakt te hebben door de massamoorden in Kosovo door Serviërs gelijk te stellen aan de Holocaust. Daar voegde de oppositiepartij aan toe dat "Die Menschenrechtspolitik der Regierung ist von Doppelstandards und Inkonsequenz gekennzeichnet – sowohl im Umgang mit Regierungen aus – insbesondere großen – Staaten, in denen Menschenrechte verletzt werden, als auch in der nachrangigen und völlig ungenügenden Einbeziehung des Menschenrechtsbeauftragten im Auswärtigen Amt in die Außenpolitik." Duitsland moest niet alleen Kosovo, maar ook Servië steunen in het democratiseringsproces in het kader van het Stabiliteitspact.[69]

De feiten wezen echter uit dat het CDU/CSU geen gelijk had als het ging om de profilering van Duitsland in Europa en bij de betrokkenheid bij Servische herintegratie in Europa. Duitsland had juist het voortouw genomen bij het zoeken naar een diplomatieke oplossing voor Kosovo toen de bombardementen op Servische doelen al aan de gang waren. Als oppositiepartij was het CDU/CSU wel verplicht om de regering kritisch te volgen, maar de vraag is natuurlijk wat de partij zelf had gedaan als zij deel had uitgemaakt van de regering. Sterker nog, aan het begin van de Kosovo-crisis was het CDU/CSU als regeringspartij ook voorstander van humanitaire interventie en was ook bereid om op diplomatiek niveau een bijdragen te leveren, net als de coalitie van SPD en De Groenen. Zoals in de aanloop naar en tijdens de Kosovo-oorlog al bleek, was Duitsland goed in staat om haar eigen wensen op het gebied van buitenlands beleid naar Europees niveau te implementeren. Op multilaterale wijze werden er instituties in Kosovo opgericht die voor vrede en stabiliteit op de langere termijn in de Balkan moesten gaan zorgen; UNMIK en het Stabiliteitspact konden rekenen op Duitse politieke en financiële steun en op mankracht.

[69] Deutsche Bundestag (24 oktober 2000) – 14. Wahlperiode, 'Antrag der Fraktion der CDU/CSU – Drucksache 14/4383', *Der deutschen Außenpolitik wieder Einfluss geben*, URL: http://dipbt.bundestag.de/doc/btd/14/043/1404383.pdf (25 juni 2012).

6. Conclusie

Na 1990 werd, zoals verwacht, het West-Duitse beleid ten aanzien van het buitenland en Europa voortgezet. Het verenigde Duitsland greep de Kosovo-oorlog dan ook aan om zijn eigen buitenlands- en veiligheidsbeleid opnieuw onder de loep te nemen en deels te herzien. De aanzet voor de oprichting van het Gemeenschappelijk Buitenlands- en Veiligheidsbeleid (GBVB) in het begin van de jaren '90 bood Duitsland een mogelijkheid om door middel van zijn eigen belangen zijn eigen voorkeuren en wensen te *uploaden* naar Europees niveau en om zo min mogelijke Europese invloed te *downloaden* naar nationaal niveau. Het Duitse leger was op defensieve taken berekend en het zou nog jaren duren voordat het in staat was om ook andere taken op zich te nemen. Het RDB werd hier in 2003 op aangepast. Hoewel Duitsland niet over kernwapens beschikte, kon het zich binnen Europa wel meten met grootmachten als Frankrijk en het Verenigd Koninkrijk. De grote kracht van de Bondsrepubliek lag op het diplomatieke niveau; multilaterale samenwerking, Europese integratie en het streven naar vrede door middel van onderhandelingen.

Bij het uitbreken van het conflict in Kosovo in 1998 kwam dit ook duidelijk naar voren. De regering in Duitsland was vanaf de Kosovo-oorlog daadwerkelijk bereid haar troepen in een internationaal kader in te zetten voor humanitaire hulp. Dit was weliswaar al in de grondwet van 1949 vastgelegd, maar nu werd het ook daadwerkelijk uitgevoerd en dit maakte Duitsland vanaf dat moment tot een normale civiele macht. In theorie was dit wellicht nog niet per se een verandering van het buitenlands- en veiligheidsbeleid, maar in praktijk was dit wel degelijk het geval.

Toen de vredesbesprekingen in Rambouillet in maart 1999 alsnog mislukten en de Serviërs ondanks de bombardementen meer terrein in Kosovo wonnen, werd de druk om een grondoffensief te starten groter. Duitsland was en bleef tegen, doordat er binnen Duitsland geen draagvlak was en Schröder de Duitse deelname aan een grondoffensief binnenlands eenvoudigweg niet kon verkopen. Doordat het grondoffensief uiteindelijk uitbleef, kreeg Duitsland de mogelijkheid om op het diplomatieke toneel een belangrijke rol te vervullen en deed dit met verve in diverse internationale bijeenkomsten in de periode april-juni 1999. Het Fischer-plan en de opzet van het Stabiliteitspact voor Zuidoost-Europa kwamen hier uit voort. De Duitse tegenstand voor een grondoffensief in Kosovo was dus in feite een voortzetting van het 'oude' buitenlands- en veiligheidsbeleid. Multilateraal overleg en het Fischer-plan pasten eveneens in de traditie van Duitsland om haar eigen beleidsvoorkeuren ook op multilaterale

wijze naar Europees niveau te tillen. Dit gold ook voor het Stabiliteitspact. In deze fase van de Kosovo-oorlog had er in feite geen verandering plaatsgevonden in de koers van het buitenlands- en veiligheidsbeleid van Duitsland.

Ook na de oorlog bleef Duitsland actief betrokken bij de wederopbouw van Kosovo. Niet alleen door deel te nemen aan KFOR, maar ook door de Kosovaren te assisteren in het opzetten van een bestuursapparaat. De oppositie verweet bondskanselier Schröder en zijn kabinet dat ze zich te passief in Europa hadden opgesteld, maar de feiten wezen echter anders uit.

Wat betekende het conflict in Kosovo (1999) en het daarop volgende internationale militaire ingrijpen voor het buitenlands- en veiligheidsbeleid van Duitsland ten opzichte van Europa?

Ten eerste deed het conflict in Kosovo Duitsland realiseren dat het daadwerkelijk een verantwoordelijkheid voor de veiligheid had voor mensen die in humanitaire nood verkeerden. Deze pacifistische opvatting paste altijd al in het buitenlands- en veiligheidsbeleid zoals dat in 1949 was vastgelegd. Nieuw was echter dat bondgenoten Duitsland geaccepteerd hadden als 'normaal' land, ondanks het verleden. Nieuw, maar vooral een teken van normalisering, was ook dat van Duitsland internationale bijdragen werden verwacht, ook op militair vlak. Voor Duitsland zelf was deze realistische kijk echter niet meteen vanzelfsprekend. Sinds het land deel uitmaakte van de NAVO, had het zich altijd van militaire steun verzekerd geweten en stond het onvoorwaardelijk achter deze westerse alliantie. Het steunen van bombardementen op Servische posities en de inzet van Duitse vliegtuigen betekende al een breuk met het verleden; voor het eerst sinds het einde van de WOII nam Duitsland weer deel aan een oorlog. Of zoals de Duitse krant *Die Welt* zei:

> "The [German] government is standing behind NATO's decision. The message to its alliance partners is: Germany not only enjoys the blessings of the protective shield, it also takes the accompanying responsibilities seriously. Scharping and Fischer are cutting a good figure, and the opposition is avoiding party politics. German soldiers are taking part in the combat operations. This is a symbol of republican maturity; Germany's special role in the world has ended. We have arrived in the European community of states."[70]

[70] Lantis, *Strategic Dilemma's and the Evolution Strategic Dilemmas*, voetnoot 33: uittreksel uit *Die Welt*, 25 maart 1999, p.6.

Ten tweede bleven tegelijkertijd de prioriteiten van Duitsland bij multilateraal samenwerken liggen. In de discussie over het wel of niet inzetten van grondtroepen bleef Duitsland echter voet bij stuk houden en weigerde deel te nemen aan een grondoffensief. Dit was in lijn met het tot dan toe gevoerde beleid. Het Fischer-plan en het Stabiliteitspact voor Zuidoost-Europa waren dan ook niet voor niets grotendeels door Duitsland geregisseerd. In deze fase van de Kosovo-oorlog had er in feite geen verandering plaatsgevonden in de koers van het buitenlands- en veiligheidsbeleid van Duitsland.

Tenslotte zette Duitsland in de jaren die na de oorlog volgden eveneens zijn hoofdzakelijk multilaterale beleid in Kosovo voort; de Duitse militaire aanwezigheid (KFOR) en politieke aanwezigheid (UNMIK en OVSE) vonden en vinden in internationaal verband plaats.

Kosovo versnelde binnen Europa en ook binnen Duitsland de wens om het GBVB snel te voltooien. Het GBVB gaf Duitsland de mogelijkheid om haar eigen visies, belangen en wensen omtrent het eigen buitenlands- en veiligheidsbeleid op Europa te projecteren. Dit waren weliswaar typische kenmerken van het realisme, maar Duitsland had als economische en politieke grootmacht belang bij een stabiel en veilig Europa. Ook uit een oprecht humanitair oogpunt had de Bondsrepubliek belang bij rust en veiligheid in Europa, conform het postnationalisme. We kunnen dus concluderen dat het van oudsher multilateraal Duits buitenlands- en veiligheidsbeleid naar aanleiding van de Kosovo-oorlog realistische en postnationalistische invloeden heeft aangewend om op multilaterale wijze haar stempel op Europa te drukken.

Bijlagen

Bijlage 1: Grundgesetz, II. Der Bund und die Länder, Art. 23-26
(Bron: Bundesministerium der Justiz (1949), *Grundgesets für die Bundesrepublik Deutschland* (versie 21 juli 2010))

Art. 23
(1) Zur Verwirklichung eines vereinten Europas wirkt die Bundesrepublik Deutschland bei der Entwicklung der Europäischen Union mit, die demokratischen, rechtsstaatlichen, sozialen und föderativen Grundsätzen und dem Grundsatz der Subsidiarität verpflichtet ist und einen diesem Grundgesetz im wesentlichen vergleichbaren Grundrechtsschutz gewährleistet. Der Bund kann hierzu durch Gesetz mit Zustimmung des Bundesrates Hoheitsrechte übertragen. Für die Begründung der Europäischen Union sowie für Änderungen ihrer vertraglichen Grundlagen und vergleichbare Regelungen, durch die dieses Grundgesetz seinem Inhalt nach geändert oder ergänzt wird oder solche Änderungen oder Ergänzungen ermöglicht werden, gilt Artikel 79 Abs. 2 und 3.

(1a) Der Bundestag und der Bundesrat haben das Recht, wegen Verstoßes eines Rechtsetzgebungsakts der Europäischen Union gegen das Subsidiaritätsprinzip vor dem Gerichtshof der Europäischen Union Klage zu erheben. Der Bundestag ist hierzu auf Antrag eines Viertels seiner Mitglieder verpflichtet. Durch Gesetz, das der Zustimmung des Bundesrates bedarf, können für die Wahrnehmung der Rechte, die dem Bundestag und dem Bundesrat in den vertraglichen Grundlagen der Europäischen Union eingeräumt sind, Ausnahmen von Artikel 42 Abs. 2 Satz 1 und Artikel 52 Abs. 3 Satz 1 zugelassen werden.

(2) In Angelegenheiten der Europäischen Union wirken der Bundestag und durch den Bundesrat die Länder mit. Die Bundesregierung hat den Bundestag und den Bundesrat umfassend und zum frühestmöglichen Zeitpunkt zu unterrichten.

(3) Die Bundesregierung gibt dem Bundestag Gelegenheit zur Stellungnahme vor ihrer Mitwirkung an Rechtsetzungsakten der Europäischen Union. Die Bundesregierung berücksichtigt die Stellungnahmen des Bundestages bei den Verhandlungen. Das Nähere regelt ein Gesetz.

(4) Der Bundesrat ist an der Willensbildung des Bundes zu beteiligen, soweit er an einer entsprechenden innerstaatlichen Maßnahme mitzuwirken hätte oder soweit die Länder innerstaatlich zuständig wären.

(5) Soweit in einem Bereich ausschließlicher Zuständigkeiten des Bundes Interessen der Länder berührt sind oder soweit im übrigen der Bund das Recht zur Gesetzgebung hat, berücksichtigt die Bundesregierung die Stellungnahme des Bundesrates. Wenn im Schwerpunkt Gesetzgebungsbefugnisse der Länder, die Einrichtung ihrer Behörden oder ihre Verwaltungsverfahren betroffen sind, ist bei der Willensbildung des Bundes insoweit die Auffassung des Bundesrates maßgeblich zu berücksichtigen; dabei ist die gesamtstaatliche Verantwortung des Bundes zu wahren. In Angelegenheiten, die zu Ausgabenerhöhungen oder Einnahmeminderungen für den Bund führen können, ist die Zustimmung der Bundesregierung erforderlich.

(6) Wenn im Schwerpunkt ausschließliche Gesetzgebungsbefugnisse der Länder auf den Gebieten der schulischen Bildung, der Kultur oder des Rundfunks betroffen sind, wird die Wahrnehmung der Rechte, die der Bundesrepublik Deutschland als Mitgliedstaat der Europäischen Union zustehen, vom Bund auf einen vom Bundesrat benannten Vertreter der Länder übertragen. Die Wahrnehmung der Rechte erfolgt unter Beteiligung und in Abstimmung mit der Bundesregierung; dabei ist die gesamtstaatliche Verantwortung des Bundes zu wahren.

(7) Das Nähere zu den Absätzen 4 bis 6 regelt ein Gesetz, das der Zustimmung des Bundesrates bedarf.

Art. 24

(1) Der Bund kann durch Gesetz Hoheitsrechte auf zwischenstaatliche Einrichtungen übertragen.

(1a) Soweit die Länder für die Ausübung der staatlichen Befugnisse und die Erfüllung der staatlichen Aufgaben zuständig sind, können sie mit Zustimmung der Bundesregierung Hoheitsrechte auf grenznachbarschaftliche Einrichtungen übertragen.

(2) Der Bund kann sich zur Wahrung des Friedens einem System gegenseitiger kollektiver Sicherheit einordnen; er wird hierbei in die Beschränkungen seiner Hoheitsrechte einwilligen,

die eine friedliche und dauerhafte Ordnung in Europa und zwischen den Völkern der Welt herbeiführen und sichern.

(3) Zur Regelung zwischenstaatlicher Streitigkeiten wird der Bund Vereinbarungen über eine allgemeine, umfassende, obligatorische, internationale Schiedsgerichtsbarkeit beitreten.

Art. 25

Die allgemeinen Regeln des Völkerrechtes sind Bestandteil des Bundesrechtes. Sie gehen den Gesetzen vor und erzeugen Rechte und Pflichten unmittelbar für die Bewohner des Bundesgebietes.

Art. 26

(1) Handlungen, die geeignet sind und in der Absicht vorgenommen werden, das friedliche Zusammenleben der Völker zu stören, insbesondere die Führung eines Angriffskrieges vorzubereiten, sind verfassungswidrig. Sie sind unter Strafe zu stellen.
(2) Zur Kriegsführung bestimmte Waffen dürfen nur mit Genehmigung der Bundesregierung hergestellt, befördert und in Verkehr gebracht werden. Das Nähere regelt ein Bundesgesetz.

Bijlage 2: Kaart van Kosovo

(Bron: A. Bon, 'Easier Fatherland')

Bijlage 3: Grundgesetz, IV. Der Bundesrat, Art. 50 en 52

(Bron: Bundesministerium der Justiz (1949), *Grundgesets für die Bundesrepublik Deutschland* (versie 21 juli 2010))

Art. 50

Durch den Bundesrat wirken die Länder bei der Gesetzgebung und Verwaltung des Bundes und in Angelegenheiten der Europäischen Union mit.

Art. 52

(3a) Für Angelegenheiten der Europäischen Union kann der Bundesrat eine Europakammer bilden, deren Beschlüsse als Beschlüsse des Bundesrates gelten; die Anzahl der einheitlich abzugebenden Stimmen der Länder bestimmt sich nach Artikel 51 Abs. 2.

Bijlage 4: Grundgesetz, III. Der Bundestag, Art. 45

(Bron: Bundesministerium der Justiz (1949), *Grundgesets für die Bundesrepublik Deutschland* (versie 21 juli 2010))

Der Bundestag bestellt einen Ausschuß für die Angelegenheiten der Europäischen Union. Er kann ihn ermächtigen, die Rechte des Bundestages gemäß Artikel 23 gegenüber der Bundesregierung wahrzunehmen. Er kann ihn auch ermächtigen, die Rechte wahrzunehmen, die dem Bundestag in den vertraglichen Grundlagen der Europäischen Union eingeräumt sind.

Bijlage 5: TITLE V – PROVISIONS ON A COMMON FOREIGN AND SECURITY POLICY

(Bron: The Maastricht Treaty: Treaty on European Union, Maastricht 7 februari 1992)

ARTICLE J

A common foreign and security policy is hereby established which shall be governed by the following provisions.

ARTICLE J.1

1. The Union and its Member States shall define and implement a common foreign and security policy, governed by the provisions of this Title and covering all areas of foreign and security policy.

2. The objectives of the common foreign and security policy shall be:

- to safeguard the common values, fundamental interests and independence of the Union;
- to strengthen the security of the Union and its Member States in all ways;
- to preserve peace and strengthen international security, in accordance with the principles of the United Nations Charter as well as the principles of the Helsinki Final Act and the objectives of the Paris Charter;
- to promote international co-operation;
- to develop and consolidate democracy and the rule of law, and respect for human rights and fundamental freedoms.

3. The Union shall pursue these objectives:

- by establishing systematic co-operation between Member States in the conduct of policy, in accordance with Article J.2;
- by gradually implementing, in accordance with Article J.3, joint action in the areas in which the Member States have important interests in common.

4. The Member States shall support the Union's external and security policy actively and unreservedly in a spirit of loyalty and mutual solidarity. They shall refrain from any action which is contrary to the interests of the Union or likely to impair its effectiveness as a cohesive force in international relations. The Council shall ensure that these principles are complied with.

ARTICLE J.2

1. Member States shall inform and consult one another within the Council on any matter of foreign and security policy of general interest in order to ensure that their combined influence is exerted as effectively as possible by means of concerted and convergent action.

2. Whenever it deems it necessary, the Council shall define a common position. Member States shall ensure that their national policies conform to the common positions.

3. Member States shall co-ordinate their action in international organizations and at international conferences. They shall uphold the common positions in such forums.

8

In international organizations and at international conferences where not all the Member States participate, those which do take part shall uphold the common positions.

ARTICLE J.3

The procedure for adopting joint action in matters covered by the foreign and security policy shall be the following:

1. The Council shall decide, on the basis of general guidelines from the European Council, that a matter should be the subject of joint action.

Whenever the Council decides on the principle of joint action, it shall lay down the specific scope, the Union's general and specific objectives in carrying out such action, if necessary its duration, and the means, procedures and conditions for its implementation.

2. The Council shall, when adopting the joint action and at any stage during its development, define those matters on which decisions are to be taken by a qualified majority.

Where the Council is required to act by a qualified majority pursuant to the preceding sub-paragraph, the votes of its members shall be weighted in accordance with Article 148(2) of the Treaty establishing the European Community, and for their adoption, acts of the Council shall require at least 62 votes in favour, cast by at least 10 members.

3. If there is a change in circumstances having a substantial effect on a question subject to joint action, the Council shall review the principles and objectives of that action and take the necessary decisions. As long as the Council has not acted, the joint

action shall stand.
4. Joint actions shall commit the Member States in the positions they adopt and in the conduct of their activity.
5. Whenever there is any plan to adopt a national position or take national action pursuant to a joint action, information shall be provided in time to allow, if necessary, for prior consultations within the Council. The obligation to provide prior information shall not apply to measures which are merely a national transposition of Council decisions.
6. In cases of imperative need arising from changes in the situation and failing a Council decision, Member States may take the necessary measures as a matter of urgency having regard to the general objectives of the joint action. The Member State concerned shall inform the Council immediately of any such measures.
7. Should there be any major difficulties in implementing a joint action, a Member State shall refer them to the Council which shall discuss them and seek appropriate solutions. Such solutions shall not run counter to the objectives of the joint action or impair its effectiveness.

ARTICLE J.4
1. The common foreign and security policy shall include all questions related to the security of the Union, including the eventual framing of a common defence policy, which might in time lead to a common defence.
2. The Union requests the Western European Union (WEU), which is an integral part of the development of the Union, to elaborate and implement decisions and actions of the Union which have defence implications. The Council shall, in agreement with the institutions of the WEU, adopt the necessary practical arrangements.
9
3. Issues having defence implications dealt with under this Article shall not be subject to the procedures set out in Article J.3.
4. The policy of the Union in accordance with this Article shall not prejudice the specific character of the security and defence policy of certain Member States and shall respect the obligations of certain Member States under the North Atlantic Treaty and be compatible with the common security and defence policy established within that framework.
5. The provisions of this Article shall not prevent the development of closer cooperation

between two or more Member States on a bilateral level, in the framework of the WEU and the Atlantic Alliance, provided such co-operation does not run counter to or impede that provided for in this Title.

6. With a view to furthering the objective of this Treaty, and having in view the date of 1998 in the context of Article XII of the Brussels Treaty, the provisions of this Article may be revised as provided for in Article N(2) on the basis of a report to be presented in 1996 by the Council to the European Council, which shall include an evaluation of the progress made and the experience gained until then.

ARTICLE J.5

1. The Presidency shall represent the Union in matters coming within the common foreign and security policy.

2. The Presidency shall be responsible for the implementation of common measures; in that capacity it shall in principle express the position of the Union in international organizations and international conferences.

3. In the tasks referred to in paragraphs 1 and 2, the Presidency shall be assisted if need be by the previous and next Member States to hold the Presidency. The Commission shall be fully associated in these tasks.

4. Without prejudice to Article J.2(3) and Article J.3(4), Member States represented in international organizations or international conferences where not all the Member States participate shall keep the latter informed of any matter of common interest. Member States which are also members of the United Nations Security Council will concert and keep the other Member States fully informed. Member States which are permanent members of the Security Council will, in the execution of their functions, ensure the defence of the positions and the interests of the Union, without prejudice to their responsibilities under the provisions of the United Nations Charter.

ARTICLE J.6

The diplomatic and consular missions of the Member States and the Commission Delegations in third countries and international conferences, and their representations to international organizations, shall co-operate in ensuring that the common positions and common measures adopted by the Council are complied with and implemented.

They shall step up co-operation by exchanging information, carrying out joint assessments and contributing to the implementation of the provisions referred to in

Article 8c of the Treaty establishing the European Community.

ARTICLE J.7

The Presidency shall consult the European Parliament on the main aspects and the basic choices of the common foreign and security policy and shall ensure that the views of the European Parliament are duly taken into consideration. The European Parliament 10
shall be kept regularly informed by the Presidency and the Commission of the development of the Union's foreign and security policy.

The European Parliament may ask questions of the Council or make recommendations to it. It shall hold an annual debate on progress in implementing the common foreign and security policy.

ARTICLE J.8

1. The European Council shall define the principles of and general guidelines for the common foreign and security policy.

2. The Council shall take the decisions necessary for defining and implementing the common foreign and security policy on the basis of the general guidelines adopted by the European Council. It shall ensure the unity, consistency and effectiveness of action by the Union.

The Council shall act unanimously, except for procedural questions and in the case referred to in Article J.3(2).

3. Any Member State or the Commission may refer to the Council any question relating to the common foreign and security policy and may submit proposals to the Council.

4. In cases requiring a rapid decision, the Presidency, of its own motion, or at the request of the Commission or a Member State, shall convene an extraordinary Council meeting within 48 hours or, in an emergency, within a shorter period.

5. Without prejudice to Article 151 of the Treaty establishing the European Community, a Political Committee consisting of Political Directors shall monitor the international situation in the areas covered by common foreign and security policy and contribute to the definition of policies by delivering opinions to the Council at the request of the Council or on its own initiative. It shall also monitor the implementation of agreed policies, without prejudice to the responsibility of the Presidency and the

Commission.

ARTICLE J.9

The Commission shall be fully associated with the work carried out in the common foreign and security policy field.

ARTICLE J.10

On the occasion of any review of the security provisions under Article J.4, the Conference which is convened to that effect shall also examine whether any other amendments need to be made to provisions relating to the common foreign and security policy.

ARTICLE J.11

1. The provisions referred to in Articles 137, 138, 139 to 142, 146, 147, 150 to 153, 157 to 163 and 217 of the Treaty establishing the European Community shall apply to the provisions relating to the areas referred to in this Title.

2. Administrative expenditure which the provisions relating to the areas referred to in this Title entail for the institutions shall be charged to the budget of the European Communities.

The Council may also:

- either decide unanimously that operational expenditure to which the implementation of those provisions gives rise is to be charged to the budget of the

11

European Communities, in that event, the budgetary procedure laid down in the Treaty establishing the European Community shall be applicable;

- or determine that such expenditure shall be charged to the Member States, where appropriate in accordance with a scale to be decided.

Bibliografie

Berger, Th. U., 'A Perfectly Normal Abnormality: German Foreign Policy after Kosovo and Afghanistan', *Japanese Journal of Political Science* 3 (Cambridge 2002) 173-193.

Cox, M., 'Introduction', in: E.H. Car, *The Twenty Years' Crisis* (Basingstoke 2001).

Dinan, D., *Europe Recast* (Basingstoke 2007).

Harnisch S, en S. Schieder, 'Germany's New European Policy: Weaker, Leaner, Meaner', in: H. W. Maull ed., *Germany's Uncertain Power. Foreign Policy of the Berlin Republic* (Basingstoke 2006) 95-108.

Heywood, A., *Politics* (Basingstoke 2007).

Huijnen, P. (Duitsland Instituut Amsterdam), 'Grondregels voor een open samenleving. Het eerste ontwerp van de Duitse grondwet' , *Duitslandweb* (8 mei 2009), URL: http://www.duitslandweb.nl/dossiers/overzicht/60+jaar+brd/Grondwet (2 oktober 2011).

Hyde-Price, A., 'Germany and the Kosovo War: Still a Civilian Power?', *German Politics* 10 (2001) 19-34.

Joetze, G., 'Pan-European Stability: Still a Key Task?', in: H. W. Maull ed., *Germany's* Uncertain Power. Foreign Policy of the Berlin Republic (Basingstoke 2006) 156-160.

Koopmans, R. en P. Statham, 'Challenging the Liberal Nation-State? Postnationalism, Multiculturalism, and the Collective Claims Making of Migrants and Ethnic Minorities in Britain and Germany', in: *American Journal of Sociology* 105 (1999) 652-696.

Lantis, J.S., *Strategic Dilemmas and the Evolution of German Foreign Policy since Unification* (Westport 2002).

Leithner, A., *Shaping German Foreign Policy. History, Memory, and National Interest*, (Colorado 2009).

Mearsheimer, J. J., 'Why is Europe so Peaceful Today?', *European Political Science* 9 (2010) 387-397.

Idem, *The Tragedy of Great Power Politics* (New York 2001).

Miskimmon, A., *Germany and the Common Foreign and Security Policy of the European Union* (Basingstoke 2007).

Miskimmon A., en W. E. Paterson, 'Adapting to Europe? German Foreign Policy, Domestic

Constraints, and the Limitations of Europeanization since Unification', in: H.W. Maull ed., *Germany's Uncertain Power. Foreign Policy of the Berlin Republic* (Basingstoke 2006) 29-46.

Morgenthau, H.J., *Politics Among Nations* (New York 1968)

Overhaus, M., 'Civilian Power under Stress: Germany, NATO, and the European Security and Defense Policy', in: H. W. Maull ed., *Germany's Uncertain Power. Foreign Policy of the Berlin Republic* (Basingstoke 2006) 66-78.

Pradetto, A., 'The Polity of German Foreign Policy', in: H. W. Maull ed., *Germany's Uncertain Power. Foreign Policy of the Berlin Republic* (Basingstoke 2006) 15-28.

Schwarz-Schilling, Ch., 'Europa und die Krise im Kosovo und westlichen Balkan', *Zeitschrift für Außen- und Sicherheitspolitik* 5 (2012) 177-188.

Smith, M.A., 'Kosovo: Background & Chronology', *Conflict Studies Research Centre*, G72 (April 1999).

Stark, H., 'The Franco-German Relationship, 1998-2005', in: H. W. Maull ed., *Germany's Uncertain Power. Foreign Policy of the Berlin Republic* (Basingstoke 2006) 109-121.

Stöger, J., *Krisen und Kriegen. Deutschland und die Niederlande und die außen- und sicherheitspolitischen Herausforderungen der neuen Ära seit 1990* (Münster 2008).

Terlouw, H., *Duitslands Rol in de Wereld. Een onderzoek naar identiteitspercepties in het debat over de Duitse buitenlandse en veiligheidspolitiek sinds 1990* (Amsterdam 2008).

Wagener, M., 'Normalization in Security Policy? Deployments of Bundeswehr Forces Abroad in the Era Schröder, 1998-2004', in: H. W. Maull ed., *Germany's Uncertain Power. Foreign Policy of the Berlin Republic* (Basingstoke 2006) 79-94.

Wilkinson, M., 'Postnationalism, (Dis)organised civil society and Democracy in the European Union: Is Constitutionalism Part of the Solution or Part of the Problem?', in: *German Law Journal* 3 (2002) URL: http://www.germanlawjournal.com/index.php?pageID=11&artID=192 (25 juni 2012).

Online:

Altantic Community Initiative (2000-2008), 'Franco-British Summit – Joint Declaration on European Defense, Saint Malo, 4 december 1998', URL: http://www.atlanticcommunity.org/Saint-Malo%20Declaration%20Text.html (1 juni 2012).

Bundesministerium der Justiz (1949), 'Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland'

(versie 21 juli 2010), URL: http://www.gesetze-im-internet.de/bundesrecht/gg/gesamt.pdf (12 september 2011).

Cohen, R., 'Crisis in the Balkans: Diplomacy; Schroder's Blunt 'No' to Ground Troops in Kosovo Reflects Depth of German Sensitivities', *New York Times*, 20 mei 1999, URL: http://www.nytimes.com/1999/05/20/world/crisis-balkans-diplomacy-schroder-s-blunt-no-ground-troops-kosovo-reflects-depth.html?pagewanted=all&src=pm (29 juni 2012).

Department of State – United States of America (1 maart 1999), 'Understanding the Rambouillet Accords', URL: http://www.state.gov/www/regions/eur/fs_990301_rambouillet.html (27 juni 2012).

Department of State – United States of America, 'Rambouillet Agreement – Interim Agreement for Peace and Self-Government in Kosovo', URL: http://www.state.gov/www/regions/eur/ksvo_rambouillet_text.html (27 juni 2012).

Deutsche Botschaft Priština, 'Außen- und Europapolitik: Deutschland und Kosovo', URL: http://www.pristina.diplo.de/Vertretung/pristina/de/03/Bilaterale__Beziehungen/Bilaterale__Beziehungen.html (29 juni 2012).

Deutsche Botschaft Priština, 'Kosovo baut diplomatischen Dienst auf – mit deutscher Unterstützung', URL: http://www.pristina.diplo.de/Vertretung/pristina/de/Seite_20Lehrgang_20f_C3_BCr_20Diplomaten.html (29 juni 2012).

Deutscher Bundestag (2011), 'Rechtliche Grundlagen – Grundgesetz', URL: http://www.bundestag.de/dokumente/rechtsgrundlagen/grundgesetz/index.html (2 oktober 2011).

Idem (29 april) – 15. Wahlperiode, 'Unterrichtung durch die Delegation der Bundesrepublik Deutschland in der Parlamentarischen Versammlung des Europarates. Tagung der Parlamentarischen Versammlung des Europarates vom 26. bis 30. April 2004 in Straßburg', *Drucksache 15/4082*, URL: http://dipbt.bundestag.de/doc/btd/15/040/1504082.pdf (29 juni 2012).

Idem (17 november 2000) – 14. Wahlperiode, 'Stenographiser Bericht 134. Sitzung', *Protokoll 14/134*, URL: http://dip.bundestag.de/long.php (27 juni 2012).

Idem (24 oktober 2000) – 14. Wahlperiode, 'Antrag der Fraktion der CDU/CSU – Drucksache 14/4383', *Der deutschen Außenpolitik wieder Einfluss geben*, URL: http://dipbt.bundestag.de/doc/btd/14/043/1404383.pdf (25 juni 2012).

Idem (16 juni 1999) – 14. Wahlperiode, 'Stenographiser Bericht 44. Sitzung', *Protokoll*

14/44, URL: http://dipbt.bundestag.de/doc/btp/14/14044.pdf#P.3606 (29 juni 2012).

Idem (17 mei 1999) – 14. Wahlperiode, 'Antwort der Bundesregierung auf die Kleine Anfrage der Abgeordneten Ulrich Irmer, Dr. Helmut Haussmann, Dr. Wolfgang Gerhardt, weiterer Abgeordneter und der Fraktion der F.D.P. – Drucksache 14/1076', *Deutsche Initiatieve zu einer politischen Lösung des Kosovo-Konfliktes*, URL: http://dipbt.bundestag.de/doc/btd/14/010/1401076.pdf (25 juni 2012).

Idem (22 april 1999) – 14. Wahlperiode, 'Kleine Anfrage der Abgeordneten Ulrich Irmer, Dr. Helmut Haussmann, Dr. Wolfgang Gerhardt, Hildebrecht Braun (Augsburg), Günther Friedrich Nolting, Jörg van Essen und der Fraktion der F.D.P. – Drucksache 14/844', *Deutsche Iniatieve zu einer politischen Lösung des Kosovo-Konfliktes*, URL: http://dipbt.bundestag.de/doc/btd/14/008/1400844.pdf (25 juni 2012).

Idem (13 november 1998) – 14. Wahlperiode, 'Stenographischer Bericht 6. Sitzung', *Plenarprotokoll 14/*6, URL: http://dip21.bundestag.de/dip21/btp/14/14006.pdf (27 juni 2012).

Idem (26 maart 1998) – 13. Wahlperiode, '224. Sitzung', *Plenarprotokoll 13/224*, URL: http://dipbt.bundestag.de/doc/btp/13/13224.pdf#P.20430 (28 juni 2012).

Duitsland Instituut Amsterdam (Duitslandweb), 'Duitsland na 1990 – Buitenlandse politiek algemeen', URL: http://www.duitslandweb.nl/naslagwerk/Duitsland+na+1990/Buitenlandse+politiek/Algemeen.html (8 juni 2011).

Idem, 'Duitsland na 1990 – Buitenlandse politiek
Europese integratie, URL: http://www.duitslandweb.nl/naslagwerk/Duitsland+na+1990/Buitenlandse+politiek/Europese+integratie.html (8juni 2011).

Idem, 'Politiek en staatsinrichting – DDR politiek en staatsinrichting – Grondwet', URL: http://www.duitslandweb.nl/naslagwerk/Politiek+en+Staatsinrichting/DDR+politiek+en+staatsinrichting/Grondwet.html (3 oktober 2011).

Idem, 'Duitsland in Europa – Kanseliers en Europa - Gerhard Schröder: nieuw bewustzijn', URL: http://www.duitslandweb.nl/naslagwerk/Duitsland+en+Europa/Kanseliers+en+Europa/1998-2005+Nieuw+zelfbewustzijn+onder+Schroeder.html (14 juni 2011).

Een Vandaag (9 november 2009), 'Grootse herdenking val Berlijnse muur', URL: http://www.eenvandaag.nl/buitenland/35326/grootse_herdenking_val_berlijnse_muur (20 april 2011).

Europa Nu, ‘Toetreding Kosovo tot de Europese Unie’, URL: http://www.europa-nu.nl/id/vh9ieqw4l8x7/toetreding_kosovo_tot_de_europese_unie (29 juni 2012).

Europa Nu, ‘West-Europese Unie (WEU)’, URL: http://www.europa-nu.nl/id/vg9xnycy1hy2/west_europese_unie_weu (5 juni 2012).

Europese Unie, ‘Het subsidiariteitsbeginsel’, *Europa Portaalsite*, URL: http://europa.eu/legislation_summaries/institutional_affairs/treaties/amsterdam_treaty/a27000_nl.htm (11 oktober 2011).

Idem (2 maart 2012), ‘Beleidsterreinen – Buitenlands en veiligheidsbeleid: overzicht’, *Europa Portaalsite*, URL: http://europa.eu/pol/cfsp/index_nl.htm (20 maart 2012).

Europese Unie (2009), ‘Kosovo: Declaration by the European Union/ Ahtisaari-Mission 31/05/1999 (English) – Press: 172 Nr: 8658/99’, *Consilium*, URL: http://www.consilium.europa.eu/uedocs/cms_data/docs/pressdata/en/cfsp/ACF6E.htm (1 juni 2012).

Idem (1998), ‘Kosovo: Comprehensive Aproach 27/10/1998 (English) – Press: 353 Nr: 12276/98’, *Consilium*, URL: (http://www.consilium.europa.eu/uedocs/cms_data/docs/pressdata/en/cfsp/ACF3A.htm (1 juni 2012).

Eurotreaties (2 januari 2010), ‘The Maastricht Treaty: Treaty on European Union, Maastricht 7 februari 1992’, *TITLE V - PROVISIONS ON A COMMON FOREIGN AND SECURITY POLICY*, p. 7-11, URL: http://www.eurotreaties.com/maastrichteu.pdf (31 mei 2012).

Government of Canada (12 juni 1998), ‘Contact Group Joint Statement: Kosovo’, URL: http://www.dfait-maeci.gc.ca/g8fmm-g8rmae/joint_statement_kosovo-en.asp (29 juni 2012).

Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland (1949), ‘Präambel’, URL: http://www.verfassungen.de/de/gg.htm (8 oktober 2011).

NAVO (13 oktober 1998), ‘Statement to the Press - Following Decision on the ACTORD’, URL: http://www.nato.int/docu/speech/1998/s981013a.htm (28 juni 2012).

Organisatie voor Veiligheid en Samenwerking in Europa (25 oktober 1998), ‘Kosovo Verification Mission set up’, URL: http://www.osce.org/kosovo/58550 (29 mei 2012).

Regional Cooperation Council (2005) – Stability Pact for South Eastern Europe, ‘About the Stability pact’, URL: http://www.stabilitypact.org/ (29 juni 2012).

Trouw (9 november 2009), ‘Herdenking val Berlijnse Muur’, URL: http://www.trouw.nl/tr/nl/4324/nieuws/article/detail/1180097/2009/11/09/Herdenking-val-Berlijnse-Muur.dhtml (20 april 2011).

Verenigde Naties – UNMIK (10 juni 1999), ‘Resolution 1244 (1999)’, URL: http://www.unmikonline.org/Pages/1244.aspx (26 juni 2012).

Idem (10 juni 1999, 30 juni 1999 geüpdatetet), ‘Resolution 1244 (1999)’, URL: http://www.nato.int/kosovo/docu/u990610a.htm (29 juni 2012).

Idem (9 juni 1999, 2 augustus 1999 geüpdatetet), ‘Kumanovo Military Technical Agreement – between the International Security Force (“KFOR”) and the Governments of the Federal Republic of Yugoslavia and the Republic of Serbia’, URL: http://www.unmikonline.org/Pages/kumanovo.aspx (26 juni 2012).

Idem (23 september 1998), ‘Resolution 1199 (1998)’, URL: http://www.un.org/peace/kosovo/98sc1199.htm (27 juni 2012).

Willigen, N. de, ‘De internationale gemeenschap bouwt zwakke staten – Kaart van Kosovo’, *Kennislink* (6 september 2005), URL: http://www.kennislink.nl/publicaties/de-internationale-gemeenschap-bouwt-zwakke-staten (18 juni 2012).

Illustratie voorkant:

Bon, A., ‘Easier Fatherland’ (15 september 2009), URL: http://www.alexanderbon.com/2009/09/glossary-text-header-something-here/ (18 juni 2012).